

Het LAND van AALST

Het LAND van AALST

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Uitgegeven door de geschiedkundige vereniging 'Het Land van Aalst', met de steun van de Vlaamse Gemeenschap, de Provincie Oost-Vlaanderen, de Stad Aalst, de Stad Ninove en Erfgoedcel Denderland.

Elektronische versie:

Gratis op de website

Lidgeld van de vereniging:

Leden: €10 • Steunende leden: € 20

Lidgeld van de vereniging

+ gedrukte versie:

Leden: €30 • Steunende leden: € 40

Te storten op:

IBAN BE33 3930 3032 7646

BIC: BBRUBEBB

t.a.v. Het Land van Aalst,
Asserendries 118, 9300 Aalst

De vereniging werd opgericht in 1949 en heeft als werkgebied de gemeenten van de vroegere bestuurlijke eenheid het 'Land van Aalst' in haar grootste uitgestrektheid, alsmede van enkele aangrenzende Oost-Vlaamse gemeenten (grosso modo de streek tussen Schelde en Dender). Initiatiefnemers en stichters waren † Albert Van Lil (beheerder 1949-66) en † Jozef Van Overstraeten (voorzitter 1949-52). Tot de stichters hoorden eveneens † Arthur Broeckaert, † Hendrik Vangassen (voorzitter 1954-63), † Jozef Van Cleemput, † Jozef De Brouwer, † Valère Gaublomme, † Frits Van Acker, † Basiel Boel, † Marcel Cornelis en † Jules Pieters. Latere voorzitters waren † Jozef Borremans (1953-1954), † Frits Courteaux (1963-1980) en † Luc De Rijck (1980-1984).

Het bestuur van de vereniging:

Luc Robijns • voorzitter

Marcel Cock • ondervoorzitter

Bart Cherretté, Lieve De Mecheleer, Tom De Ridder, Luc Geeroms, Michel Igual Pacheco, Geert Van Bockstaele, Mieke Van Damme, Dirk Van de Perre, Wouter Van Der Spiegel, Georges Vande Winkel, Reinoud Vermoesen.

Meewerkende leden:

Bart Merckaert, Marc Uyttersprot, Bart Van Langenhoven en Wilfried Vernaeve

Redactiesecretariaat:

Reinoud Vermoesen

reinoud.vermoesen@uantwerpen.be

Ledenadministratie en algemene correspondentie:

Mieke Van Damme

Asserendries 118, 9300 Aalst • tel. 053 21 63 30

• e-mail: vdmieke@skynet.be

De vereniging is lid van het 'Oost-Vlaams Verbond van de Kringen der Geschiedenis'. Het logo werd ontworpen door Bram Overlaet. Het representeert het wapenschild van de twee steden Aalst en Geraardsbergen, met verwijzing naar de de vijf baronieën Rode, Gavere, Zottegem, Boelare en Schorisse.

hetlandvanaalst@gmail.com • <http://www.hetlandvanaalst.be>

Elke auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn artikel.
Zetel van de vereniging: Asserendries 118, 9300 Aalst.

Vormgeving: Kim Overlaet • Druk: De Riemaecker Printing, Nukerkeplein 9, 9681 Nukerke

ISSN 0778-7731

De Riemaecker
PRINTING

De Sint-Amanduskerk te Schendelbeke

Een romaanse dorpskerk en haar verbouwing (twaalfde-twintigste eeuw)

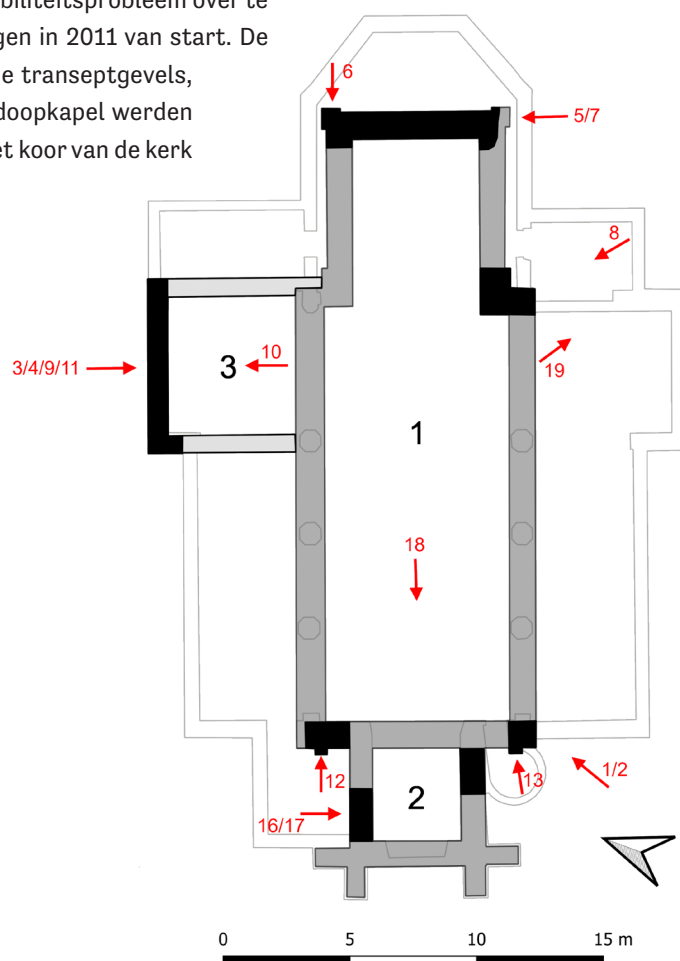
Marcel Cock en Peter Van den Hove

De Sint-Amanduskerk in Schendelbeke is gebouwd op de zuidelijke flank van een helling die afloopt naar het alluvium op de linkeroever van de Dender (op circa 150 m). In de huidige opstand zijn van het gebouw vooral romaanse, gotische, neoclassicistische en neogotische bouwsporen merkbaar. In 1965/66 werd een deel van het kerkhof onmiddellijk achter de absis van het koor afgegraven voor de aanleg van een verbindingsweg tussen Onkerzele en Schendelbeke. Als gevolg hiervan werden er reeds in 1966 scheuren in de koormuren van de kerk vastgesteld. In april 2004 besliste de kerkraad omwille van het toegenomen stabiliteitsprobleem over te gaan tot de buitenrestauratie van de kerk. De werken gingen in 2011 van start. De funderingen van het koor, het parement van de toren en de transeptgevels, het daktimmerwerk boven beuk, koor, sacristie, toren en doopkapel werden tot 2014 gerestaureerd. In oktober 2012 werd de vloer in het koor van de kerk gedemonteerd in functie van de stabiliteitswerken.¹

1. De architect-ontwerper van de restauratie was Architectenbureau Bressers B.V.B.A. uit Gent, met werken door firma P. Nijs nv Deinze. Er werd voor deze bijdrage gebruik gemaakt van de opmetingen in de kerk door het bureau, waarvoor onze gemeente dank. Ook met dank aan dr. D. Van de Perre en R. Plees voor de gewaardeerde duidingen bij dit artikel.

De Sint-Amanduskerk in Schendelbeke vanuit het zuidwesten
© foto door P. Van den Hove (2018)

Grondplan van de romaanse kerk van Schendelbeke (1), met de westtoren (2) en de toegevoegde noordelijke kapel van Onze-Lieve-Vrouw (3), geprojecteerd op de plattegrond van de huidige kerk. In het zwart aangeduid zijn muurfragmenten in veldsteen tijdens het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek waargenomen. In het rood de nummering van de foto's die in het artikel aan bod zullen komen, alsook hun oriëntatie.

Figurative Caerte (...) vanden lande van Aelst uit 1626 door Philips De Dijn. Detail met de kerk van Schendelbeke, gezicht vanuit het noorden. In de linkerbovenhoek stroomt de Dender. (© ARA, Brussel, Familie d'Arenberg, Kaarten en plannen, 2574).

Detail uit de kaart van Jacques Horenbault (1596). De kerk van Schendelbeke (links) is weergegeven als een eenbeukig gebouw met een minder scherpe toren dan de spitse torens van de kerken van Idegem, Ophasselt, Smeerebbe en Vloeseghem. De kerken van Idegem en Ophasselt zijn meerbeukige gebouwen met meerdere dakpartijen. © Bibliothèque Nationale de France.

Omdat de parochiekerk sinds 2003 beschermd was als monument, werden de graaf- en funderingswerken binnenin de kerk voorafgegaan door een archeologisch onderzoek in september 2012. Hoewel beperkt in omvang, bracht deze opgraving nieuwe informatie aan het licht met betrekking tot het koor van de romaanse kerk.² Ook de restauratiewerken zelf hebben tot nieuwe vaststellingen geleid in verband met de bouw van de toren en van de Onze-Lieve-Vrouwekapel in de middeleeuwse kerk. In deze bijdrage confronteren wij de informatie uit historische bronnen met de resultaten van de bouwhistorische vaststellingen uit de restauratie en het archeologisch onderzoek.

Het oudste iconografische document, waarop de romaanse kerk van Schendelbeke staat afgebeeld, is een kaart van het Land van Aalst, die de Gentse cartograaf Jacques Horenbault in 1596 tekende.³ De kerk is er afgebeeld vanuit het zuiden als een eenbeukig gebouw onder één dak en met een westtoren. De tekening moet, gelet op wat hier verder over de romaanse kerk wordt gedomd, vrij nauwkeurig zijn.⁴ De middeleeuwse kerk van Schendelbeke is ook weergegeven op een recent ontdekte kaart van het Land van Aalst, die dateert uit 1626 en vermoedelijk getekend is door cartograaf Philips De Dijn uit Aspelare.⁵

Heden ten dage zijn er nog twee romaanse muurfragmenten zichtbaar aan de buitenzijde van de kerk. Een fragment van een opgaande muur in natuursteen (hoogte circa 5,60 m) bleef zichtbaar tussen de cilindrische traptoren en de zuidelijke westgevel van de kerk. Deze restant werd in 2007 door Koenraad De Wolf ook aangeduid als een mogelijk fragment van die romaanse kerk **(1)**.⁶ Tijdens restauratiewerken in 2012 bleek bovenaan dit muurfragment ook nog de kroonlijst bewaard te zijn van de oorspronkelijke zuidgevel van die kerk **(2)**. In confrontatie met de nieuwe gegevens over het koor en met de weergave op de Horenbaultkaart kunnen wij vrijwel zeker stellen dat het hier om de zuidwestelijke hoek van de eenbeukige romaanse kerk gaat.

Een tweede bouwspoor van de romaanse kerk is te zien in de plint (hoogte circa 0,5 m) van de zuid- en noordgevel van de noordelijke transeptvleugel. Deze uitbouw was vanaf de middeleeuwse periode een kapel voor Onze-Lieve-Vrouw **(3 & 4)**.⁷

2. Onderzoek uitgevoerd door Fenix bvba. De resultaten zijn verwerkt in het onderzoeksrapport M. DECEUNINCK, *Schendelbeke Sint-Amanduskerk. Archeologisch onderzoek*, 2013.

3. Over de kaart M. COCK, *De oudste meesterkaart van het 'Land van Aalst'*, in: *Het Land van Aalst*, 40, 1988, p. 235-246; D. VAN DE PERRE, *De twee Horenbaultkaarten (1596 en 1612) en de Sanderuskaart (1644) van het Land van Aalst: onderlinge afhankelijkheid*, in: *Het Land van Aalst*, 42, 1990, p. 13-25.

4. De tekeningen van de nabij gelegen kerken in Idegem en Ophasselt geven bv. ook een voorstelling, die overeenkomt met het uitzicht van de huidige kerken aldaar: in Idegem staat er een meerbeukige kerk met een westtoren; in Ophasselt heeft de kerk een vieringtoren. Zelfs van de torenspitsen blijkt Horenbault een exacte tekening te hebben gemaakt. Zo hebben de kerken in Idegem, Ophasselt en ook Vloeseghem spitse torenspitsen, die er nu nog bestaan en dit in tegenstelling tot de kerk van Schendelbeke met een minder spitse toren.

5. Deze kaart gaat met zekerheid terug op de kaart van Horenbault. Opmerkelijk is de oriëntatie van deze kaart op het zuiden in tegenstelling tot de kaart van Horenbault, die klassiek georiënteerd is op het noorden. Zie hiervoor G. VANDE WINKEL (ed.), *Een kaart van het Land van Aalst uit 1626 en landmeter Philips De Dijn*, in: *Het Land van Aalst*, 70, 4, 2017, p. 311-328. De tekening van de torenspitsen der kerken is bij De Dijn minder nauwkeurig; de meeste kerken hebben er een spitse toren.

6. K. DE WOLF, *Romaanse bouwkunst in het Land van Aalst*, in: *Het Land van Aalst*, 60, (2008), p. 130.

7. Zie ook hierna: *De kapel van Onze-Lieve-Vrouw (12de eeuw)*.

1. Tussen de traptoren en het schip van de huidige kerk is **de zuidwestelijke hoek van de romaanse kerk** nog bewaard, opgetrokken in veldsteen. © foto door P. Van den Hove

2. Detail van de zuidwestelijke hoek en de aanzet (witte pijl) van de kroonlijst van de zuidelijke gevel van de romaanse kerk. © foto door M. Cock

3. Het noordelijk transept van de huidige kerk en detail (4). Onderaan in de plint is langs de noord- en westzijde nog veldsteen aanwezig, een restant van het oorspronkelijk parement van de romaanse bouwfase. © foto door P. Van den Hove.

Een romaanse kerk (twaalfde eeuw)

De oudste vermelding van de plaatsnaam Schendelbeke (*Scentlabeke*) dateert van circa 889 en is terug te vinden in een lijst van bezittingen van de abdij van Lobbes.⁸ De bewoning kan er echter reeds teruggaan tot de vóór-Romeinse en Romeinse periode.⁹ Nabij de Dender bevond er zich in de twaalfde eeuw wellicht een castrale motte (of mottekasteel), waar de heren van Schendelbeke in de middeleeuwen resideerden.¹⁰ Van een mogelijk Karolingische kerk in de negende eeuw zijn er geen bouwsporen bekend. Een kerk in Schendelbeke wordt voor het eerst vermeld in 1139, wanneer Nicolaas van Chièvres, de bisschop van Kamerijk, de patronaatsrechten van de parochie aan het kapittel van het Heilig Kruis in Kamerijk toewijst.¹¹

Momenteel is de oudst bekende pastoor van Schendelbeke ene Arnoldus. Hij is in januari 1226 (nieuwe stijl) getuige bij een oorkonde van Theoderik, de deken van Geraardsbergen, waarbij de Geraardsbergse schepenen Thomas van Pollare afziet van rechten op de abdij van Ninove.¹² De vermelding van een *patronus, Sanctus Amandus - Sint-Amandus, kerkpatroon* in Schendelbeke dateert eerst uit zestiende eeuw. Ze staat opgetekend in een landboek, dat het Heilig Kruiskapittel van Kamerijk in 1534 als tiendheffer laat vernieuwen over zijn bezittingen in het dorp.¹³

Omdat er vóór het begin van onze tijdrekening al bewoning op de plek kan zijn geweest en omdat het patrocinium van een kerk vrij onveranderlijk blijft, mogen wij er van uitgaan dat er mogelijk al in de zevende of achtste eeuw een primitieve bidplaats kan zijn geweest, die door zendelingen vanuit de Sint-Amandusabdij van Elnone (Saint-Amand-les-Eaux) aan de heilige werd toegewijd.¹⁴ In elk geval lijkt het geen twijfel dat de kerk, waarin pastoor Arnoldus in vieringen is voorgegaan, een romaanse kerk is geweest.¹⁵

Een moedwillige verwoesting (1592)

Tijdens de godsdienstoorlogen op het einde van de zestiende eeuw blijft de romaanse kerk niet gespaard. Oproerlingen nemen op een niet nader bepaalde nacht in 1592 deservitor Christiaan Vileijns, de dienstdoende pastoor en monnik van de Sint-Adriaansabdij, gevangen. Volgens het visitatieverslag van de deken van Geraardsbergen leerde de onfortuinlijke man zo wat het betekent om in handen van de vijanden van het geloof te vallen. Diezelfde nacht steken de oproerlingen de kerk in brand. Van de beuk, de Onze-Lieve-Vrouwkapel en het koor blijven dan alleen de naakte muren staan en ook het dak van de toren is beschadigd.¹⁶

In het tweede decennium van de zeventiende eeuw geraakt de kerk hersteld. Aartsbisschop Matthias Hovius van Mechelen kan op 12 juni 1613 het vernieuwde altaar consacreran in de Onze-Lieve-Vrouwkapel.¹⁷ Mogelijk gaan bij de brand ook klokken verloren. Op woensdag 28 oktober 1615, het feest van Sint-Simon en Sint-Judas, komt deken Pieter van der Schueren een nieuwe klok wijden.¹⁸

8. De naam van het dorp aan de Dender is van oorsprong een waternaam: F. DEBRABANDERE, e.a., *De Vlaamse gemeentenamen*, Leuven, 2010, p. 220-221. Voor de vermelding *Scentlabeke - Scentlebecke*; J.-P. DEVROEY, *Le polyptyque et la liste de biens de l'abbaye Saint-Pierre de Lobbes (IXe-XIe siècles)*, Brussel, 1986, p. 36 en 50.

9. Daarvoor o.m. de vondst van een Nervische munt in de Godsbergstraat; zie S. SCHEERS, *Keltische munten*, in: M. ROGGE en L. BEECKMANS (eds.), *Geld uit de grond. Tweeduizend jaar muntgeschiedenis in Zuid-Oost-Vlaanderen*, Zottegem, 1994, p. 29 en 35. Verder ook Romeinse bouwmaterialen en keramiek bij L. BEECKMANS - M. COCK, *De Gallo-Romeinse periode*, in: M. COCK - F. DE CHOU, *Schendelbeke. Van Prehistorie over Scendelbeke tot Heden. Tentoonstellingscatalogus*, Schendelbeke, 1978, p. 16-17.

10. P. VAN KEMPEN en P. VAN DEN HOVE, *Archeologisch onderzoek naar het kasteel van Schendelbeke*, in M&L. *Tijdschrift voor Monumenten, Landschappen en Archeologie*, 31, 3, (2012), p. 6-9. De heren verlieten de motte wellicht in de 13de eeuw voor een kleine woonburcht (circa 20 m x 20 m) in de Pijlekaartstraat. Daar werd dit kasteel in 1453 verwoest bij de Gentse opstand tegen Filips de Goede en niet meer heropgebouwd.

11. *'altare etiam in Braibanth, Schenlebeccha'*; oudste uitgave van de niet meer voorhanden akte bij M. LE GLAY, *Glossaire topographique de l'Ancien Cambrésis*, Kamerijk, 1849, p. 42.

12. De oorkonde in het cartularium van de Sint-Cornelius- en de Sint-Cyprianusabdij in Ninove (*Anno gratiae MCCXXV, feria post octavas Epiphaniae*); uitgave naar het cartularium (Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen) door J.-J. DE SMET, *Corpus chronicorum Flandriae. Tomus secundus*, Brussel, 1841, p. 852.

13. *'patronatus Sancti Amandi in Schendelbeke'*; in het landboek, 28 april 1534 (Archives départementales du Nord. Lille = A.D.N.), *Chambres des Comptes, Série 6 G*, 494.

14. Over de Sint-Amandskerken G. BERINGS, *Les patronages de saints dans la vallée de l'Escaut. Esquisse d'une méthode de recherche sur la christianisation*, in: *Revue du Nord*, 68/269, (1986), p. 433-444. De auteur telt in de vallei van Schelde en Dender 51 kerken, toegewijd aan de heilige.

15. A. Demeij, die de kerk van Schendelbeke niet bespreekt, heeft vastgesteld dat de meeste andere eenbeukige romaanse kerken in het huidige Oost-Vlaanderen uit de 11de eeuw dateren (A. DEMEY, *Eenbeukige romaanse kerken in Oost-Vlaanderen*, Gent, 1977, p. 165).

16. Aldus het visitatieverslag van de deken van Geraardsbergen (Rijksarchief Gent = R.A.G., *Fonds Bisdom Mechelen, Aartsbisdom Mechelen, Reeks M*, 8 A): *'deservitura commissa est domino Christiano Vileijns religioso monasterij Sancti Adriani, qui hoc anno a latronibus abductus didicit quid sit incidere in manus fidei hostium et eadem nocte, qua pastor captus fuit, templum, quod hactenus sine notabili damno fuit servatum, ab iisdem grassatoribus incensus; ita vulcano superante, consumptum est ut iam nudi et laceri muri tantum supersint'*.

17. *'Anno 1613 12 junij quæ erat pridie octavæ Venerabilis Sacramenti, consecratum est altare beatæ Mariæ Virginis'* (Algemeen Rijksarchief Brussel = A.R.A., *Parochieregister Schendelbeke 1712-1777*, p. 367); aantekeningen (in autograaf) van pastoor Pieter De Smet (1612-1635).

18. *'Anno 1615. 28 Octobris ... benedicta est campana in ecclesia Schendelbecana 1008. pondo Athensium a Reverendo viro d(omino) Petro Schureo pastore meerbecano Christianitatis Gerardimontensis decano...'* (A.R.A., *Parochieregister Schendelbeke 1712-1777*, p. 367).

Het archeologisch onderzoek tijdens de restauratie van de kerk beperkte zich tot het huidige koor van het gebouw.²⁰ Een zestiende-eeuws document heeft het over 'den hooghen koorre'.²¹ Bij het opbreken van de vloer, vóór de trappen van het hoogaltaar, werden op circa 0,4 m onder het huidige vloerniveau, de oostelijke muur van een rechthoekige koorsluiting en de hoeken met de noordelijke en de zuidelijke koormuur aangetroffen (5, nr. 1).²² De rechthoekige sluiting van het koor verwijst in elk geval naar invloed van de romaanse Scheldestijl.²³ Die oostelijke koormuur kon over de volledige lengte worden blootgelegd, was 0,90 m breed en opgetrokken in onbehouwen natuur- of veldsteen.²⁴ Voor het onregelmatig parement zijn grotere stenen gebruikt; de muurkern bestaat uit kleinere stenen, gebed in een zandige bruingele mortel met witte kalkbrokken. Een radiokoolstofdatering op houtskool uit de mortel gaf een resultaat, dat in de tweede helft van de elfde of in de twaalfde eeuw valt.²⁵ Zo wordt de romaanse datering van het muurwerk bevestigd.

Tijdens het archeologisch onderzoek is een opmerkelijke vaststelling gedaan in het parement aan de buitenzijde van het rechthoekig koor. Zowel ter hoogte van de noordoostelijke hoek als de zuidoostelijke hoek verspringt het muurvlak er telkens ongeveer 0,10 m (6 & 7). Er zijn geen bouwnaden of andere sporen van een verbouwing waar te nemen. Het gaat dus om een bewust aangebrachte verticale uitkraging tijdens de oorspronkelijke bouwfase van de koormuur. Dit wijst er op dat de muren van het rechthoekige koor op de hoeken voorzien waren van verticaal uitspringende stroken of hoekpilasters. Gezien de erg geringe uitsprong tegenover de muur zelf (0,10 m) hadden deze pilasters wellicht geen versterkende functie en moeten ze eerder als een versieringselement gezien worden, waarmee men een verticaal ritme wou aanbrengen in het muurvlak.

Wellicht waren er in de oorspronkelijke buitenmuren van de romaanse kerk, op regelmatige afstand, meerdere van deze pilasters aanwezig. Het is niet duidelijk of de pilasters onderling verbonden waren door middel van rondbogen of rondboogfriezen (lisenen), waardoor een ondiep blind muurvlak met enige variatie ontstond.²⁶

Centraal tegen de binnenzijde van de oostelijke koormuur was een halfcirkelvormige fundering aanwezig, eveneens opgetrokken uit onregelmatige stukken natuursteen. Dit kan op deze plaats enkel de aanzet zijn geweest van de fundering van het hoofdaltaar (5, nr. 2). Naast de altaarfundering en tegen de oostelijke koormuur, bevond zich een met baksteen-fragmenten gemetst putje (circa 25 cm x 25 cm) met een donkere humusachtige vulling (5, nr. 3). In de vulling werden o.m. houtskool, fragmenten van gebrandschilderde glasramen en een zilvermunt van Filips IV van Frankrijk (1285-1314) aangetroffen.

5. Gezicht vanuit het zuiden op de opgraving in het koor met: (1) de oostelijke muur van het rechthoekig koor van de romaanse kerk, (2) de fundering van het altaar en (3) de afvoer van een sacrarium naast het altaar. © foto Fenix bvba

19. Wij baseren ons voor dit tekstgedeelte op het geciteerde archeologisch rapport (zie ook noot 2) en op eigen archeologische en bouwhistorische bevindingen, die we in 2012 en in 2018 ter plaatse deden.

20. Over het onderzoek en rapport, noot 2.

21. Een overeenkomst van 9 maart 1516 (n.s.) tussen het H. Kruiskapitel in Kamerijk en de kerkmeesters in Schendelbeke bepaalt o.m. de modaliteiten over het herstel van een 'gheeele die gestaen es tusschen den hooghen koorre ende den buecke vander kercken' (A.D.N., *Chambres des Comptes, Série 6 G*, 155).

22. De zuidelijke hoek van het koor is dieper uitgekoren dan de noordelijke hoek tot circa 1 m onder het huidige vloerniveau.

23. Over de koorafsluitingen o.m. R. LEMAIRE, *De romaanse bouwkunst in de Nederlanden*, Leuven, 1954, p. 91 en 210; A. Demey geeft aan dat de koorsluitingen in Brabant bijna nooit rechthoekig zijn (*Eenbeukige romaanse kerken*, p. 159).

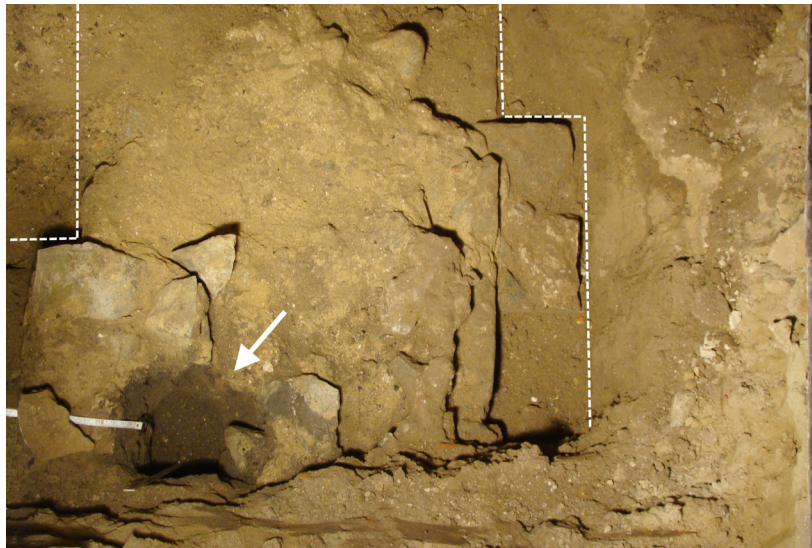
24. Veldsteen, een gesteente dat als concrete of bank voorkomt in bepaalde zandige niveaus, onder meer van het Panisellaan (Eoceen-Mioceen 34 tot 56 miljoen jaar). Daarover M. DE CUEKELAIRE, R. DREESEN, M. DUSAR, V. CNUUDE, R. NIJS, *Veldsteen*, in: M.-C. LALEMAN (red.), *Gent ... Steengoed!*, Gent, 2009, p. 344-349; M. GOOSSENS, *Studie van de diversiteit van de glauconiethoudende gesilicificeerde zandsteen uit het Onder- en Midden-Eoceen in de regio Flobecq-Gent. Scriptie Master in de Geologie RUG. Academiejaar 2011-2012*, Gent, p. 12 e.v.

25. Datering uitgevoerd door de Rijksuniversiteit Groningen met als resultaat 910±35 BP (gekalibreerde datum: 1032-1206 AD, met een waarschijnlijkheid van 95,4%). Een tweede radiokoolstofdatering op houtskool uit de mortel gaf een veel ouder resultaat: 1200±45BP (gekalibreerde datum: 688-961 AD, met een waarschijnlijkheid van 95,4%), wellicht veroorzaakt door het gebruik van oud hout voor het branden van de kalk en de aanmaak van de mortel. Deze 'oudere' datering zou er kunnen op wijzen dat er nog een houten kerkgebouw aan de romaanse kerk is voorafgegaan.

26. In het gebied van de Rijn en de Maas komt deze versiering regelmatig voor in de romaanse bouwkunst. In het Land van Aalst is dit gegeven echter nagenoeg niet gedocumenteerd, waardoor deze hypothese voor de kerk van Schendelbeke minder waarschijnlijk is. K. De Wolf verwijst naar de Sint-Hermeskerk in Ronse als voorbeeld voor het gebruik van de rondboogfries in de regio van het Land van Aalst. K. DE WOLF, *Romaanse bouwkunst*, p. 83.

6. Gezicht vanuit het oosten op de noordoostelijke hoek van het romaanse koor. De hoek vertoont aan beide zijden een opvallende uitkraging.
© foto door P. Van den Hove

7. Gezicht vanuit het zuiden op de zuidwestelijke hoek van het romaanse koor. Ook hier is nog de aanzet van een verticale uitkraging waarneembaar. Onderaan links op de foto (witte pijl) is de donkere vulling zichtbaar van wat mogelijk de afvoer is geweest van een tweede sacrum.
© foto door M. Cock

Zowel de positie van dit putje (naast het altaar in het zuidoostelijk gedeelte van het koor) als de vulling doen vermoeden dat dit de afvoer moet zijn geweest van een eenvoudig *sacrum* of 'heilig putje' dat ofwel was verbonden met het altaar, ofwel half was ingewerkt in een nis van de oostelijke muur van het rechthoekig koor. Volgens een middeleeuws kerkelijk voorschrift dienden voorwerpen, die onvoorzien met de geconsacreerde hostie of de wijn in aanraking waren gekomen, verbrand te worden. De as werd weggespoeld in het *sacrum*. Ook het water waarmee bijvoorbeeld het kerkkinnen werd gewassen, werd op die manier weggespoeld.²⁷

In de zuidoostelijke hoek van het koor (7) bevond zich mogelijk de afvoer van een tweede *sacrum*, uitgespaard (of uitgehakt) in de muurkern van het romaanse koor. Ook hier werd een gelijkaardige donkere humusachtige vulling waargenomen, met daarin een zilvermunt van Filips II van Spanje (1555-1598).²⁸

Aan de binnenzijde van de koormuur kon nog de aanzet van een witte bepleistering waargenomen worden, die bewaard bleef door de latere verhoging van het romaanse vloerniveau. Deze bepleistering is een duidelijke aanwijzing dat de opgetekende muren oorspronkelijk geen funderingen zijn, maar opgaand muurwerk. Een vloerniveau in laatmiddeleeuwse keramische tegeltjes met een donkergroen glazuur bevond zich op circa 0,5 m onder de huidige koorvloer. In de zuidoostelijke hoek van het koor werden er trouwens nog enkele tegeltjes *in situ* aangetroffen. De afmetingen van het koor vormen een rechthoek: de binnenmaten hebben een breedte van 5 m en een lengte van 7 m.²⁹ Het koor was derhalve smaller dan de beuk van de kerk, die anderhalve meter breder was. Vermoedelijk was de hoogte van het koor lager was dan de hoogte van de beuk. De verhouding van de afmetingen van het koor tegenover die van de beuk komen dus overeen met de algemene bouwrend in Vlaanderen, dit in tegenstelling tot Brabantse kerken, waar koor en beuk wel even hoog waren.³⁰

27. J. KROESEN en R. STEENMA, *Het middeleeuwse dorpskerkinterieur*, Leuven, 2004, p. 139-144.

28. De determinatie van de twee munten gebeurde door F. De Buyser, waarvoor dank; verder ook L. CIANI, *Les monnaies royales françaises de Hugues Capet à Louis XVI*, Parijs, 1926, nr. 229; H. E. VAN GELDER en M. HOC, *Les monnaies des Pays-Bas bourguignons et espagnols 1434-1713*, Amsterdam, 1960, nr. 229 1a.

29. Alle vermelde maten van de kerk hierna zijn binnenmaten.

30. Daarover A. DEMEY, *Eenbeukige romaanse kerken*, p. 159.

De beuk van de romaanse kerk

Van de beuk - in 1516 *den bueck* van de kerk genoemd - bleef er, zoals hoger aangegeven, tot op heden één bouwspoor zichtbaar: de zuidwestelijke hoek namelijk, die nog te zien is tussen de traptoren en de huidige westgevel van het gebouw (1).³¹ De zijmuren en de westgevel van het romaanse gebouw zijn immers bij de vergrotingen van de kerk in 1758 en 1762 afgebroken. In de zuidelijke sacristie is nog wel de hoek bewaard, die de aansluiting van het koor met de beuk er maakte (8). Wellicht is die hoek een overblijfsel van de *ghevele*, die in het genoemde document van 1516, waarover de kerkmeesters een vergelijk maken met het Heilig Kruiskapittel.

Er mag worden aangenomen dat de beuk een breedte van 7,3 m een lengte van 16 m had. Daarmee rangschikt de kerk zich onder de grotere romaanse eenbeukige dorpskerken in Oost-Vlaanderen en is ze te vergelijken met de kerken van Rozebeke en Sint-Goriks-Oudenhove. Zoals in de kerk van Rozebeke is de beuk in Schendelbeke ook meer dan tweemaal langer dan breed.³² De hoogte van de beuk is nog af te lezen uit een overblijvend deel van de kroonlijst (2). Die hoogte moet circa 7 m hebben bedragen en is overigens een vrij veel voorkomende afmeting van de romaanse dorpskerken in de provincie.³³ Wellicht was de ruimte afgedekt met een vlakke houten zoldering, die in de brand van 1592 in de vlammen zal zijn opgegaan. De grote afmetingen van de beuk zijn niet meteen te verklaren. Het dorp telt een matig aantal inwoners (circa 190 in 1395) en is ook geen bekend bedevaartcentrum geweest.³⁴

De kapel van Onze-Lieve-Vrouw (dertiende eeuw)

Langs de noordzijde heeft de beuk van de kerk een rechthoekige aanbouw (6 m x 5,5 m), waarin een *sacellum*, een kapel voor Onze-Lieve-Vrouw, is ondergebracht. Al op 26 oktober 1283 stichtte Jan, de heer van Schendelbeke, bij testament een kapelanij ter ere van Onze-Lieve-Vrouw in de kerk. De priester, aan wie de kapelanij werd toegewezen, moest daarvoor wekelijks twee missen celebreren. Het testament bepaalde bovendien dat de niet bij naam genoemde pastoor van de parochie ieder jaar drie schellingen parisis zou krijgen.³⁵ De ruimte werd in de zestiende eeuw 'de noort capelle' genoemd (**plattegrond p. 97, nr. 3**). De kapel is ook de laatste rustplaats van Lieven Utenhove († 1493), de heer van Ophasselt, en van zijn vrouw Barbele de Crane († 15 ..). Ze lagen er begraven onder een zerk met ingelegd metalen (koperen) grafscript.³⁶

Tot op heden zijn er in de kapel sporen bewaard, die aanwijzingen bevatten over de bouwfasen ervan. Tot de originele bouwfase behoren nog de plint van de noordelijke en zuidelijke gevels van de kapel tot op een hoogte van circa 0,5 m. De plint is nog in onregelmatige natuursteen/veldsteen opgetrokken (3 & 4). Langs de binnenzijde van de kapel is de noordelijke gevel, waartegen in 1755 een biechtstoel en in 1787/1788 een lambrisering zijn geplaatst, vanaf de basis tot de nok op de zolder boven de kapel eveneens nog in veldsteen bewaard (9 & 10).³⁷ Om de herkomst van de hier gebruikte steen met zekerheid te bepalen, werden er op onze vraag aan de Katholieke Universiteit Leuven slijpplaatjes van gemaakt.³⁸ Uit de analyse is gebleken dat het wel degelijk om veldsteen (kiezelzandsteen van het Paniseliaan), meer bepaald de 'zuidelijke' variant gaat, die men aantreft in het zuiden van Oost-Vlaanderen en het zuidelijke Pajottenland.³⁹ Men kan de bouw van de kapel wellicht in verband brengen met de hoger genoemde stichting van de kapelanij in 1283.

31. De benaming in de overeenkomst tussen het H. Kruiskapittel in Kamerijk en de kerkmeesters; zie ook *root 21*.

32. Daarvoor ook A. DEMEY, *Eenbeukige romaanse kerken*, p. 160.

33. *Ibidem*.

34. Het aantal inwoners volgens J. DE BROUWER, *Demografische evolutie van het Land van Aalst 1570-1800*, Brussel, 1968, p. 79. Ook voor Rozebeke worden er in 1395 slechts circa 190 inwoners aangegeven. Het dorp kent in de 14de en 15de eeuw wel een rijke bedevaarttraditie voor O.-L.-Vrouw, die er tot een grote gotische uitbouw van de kerk heeft geleid.

35. Vidimus (9 maart 1331 n.s.) van Henri, abt van de Sint-Adriaansabdij van Geraardsbergen (A.D.N., *Chambres des Comptes, Série 6 G*, 155). De kapelanij (*Scandell[us]beke - Capellania ibidem*) wordt vermeld in middeleeuwse taxatielijsten van het aartsbisdom Reims en het bisdom Kamerijk onder de dekenij Geraardsbergen (A. LONGNON, *Recueil des historiens de la France. Pouillés de la province de Reims. Tome VI. Première partie*, Parijs, 1908, p. 338).

36. De grafsteen bij J. de BÉTHUNE, *Épitaphes et monuments des églises de la Flandre au XVIe siècle*, Brugge, 1900, p. 98 (uitgave o.m. naar *Handschriften. Rijksuniversiteit Gent*, G 5860-5860/1, f. 70 en G 14029, f. 21; V. DESPODT, *Gentse grafmonumenten en grafscripten. Afstudeerwerk II (RUGent)*, 2001, p. 2 en 11). Het graf verdween mogelijk bij de verwoesting van de kerk in 1592. Latere begrafenissen in de kapel worden in de parochieregisters bv. aangegeven als 'in sacello b(eatae) V(irginis)' (24 aug. 1638) of 'in choro b(eatae) M(ariae) virginis' (9 sept. 1679) of 'in templo in sacello B. M. V.' (28 sept. 1692).

37. Het dekenaal verslag 16 april 1755 vermeldt: 'novum confessionale ex scrinio amplum et pulchrum' (Dekenaal Archief Geraardsbergen = D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 201); bewijsstukken van betalingen aan schrijnwerker D. De Staercke (Nederbrakel) voor de lambrisering in het koor en de transeptvleugels in de kerkrekeningen van 1787 tot 1790 (R.A.G., *Oud Gemeentearchief Geraardsbergen*, 1921).

38. Het maken van de slijpplaatjes en de determinatie gebeurden door professor J. Elsen, Departement Aard- en Omgevingswetenschappen, Sectie Geologie, Katholieke Universiteit Leuven, die wij daarvoor hartelijk bedanken.

39. Zie ook al *root 24*.

9. Een deel van het romaans en middeleeuws muurwerk van de kapel van *Onze-Lieve-Vrouw* gaat nog schuil in de gevel van het huidige noordelijk transept. Op de foto (buitenzijde in baksteen) is te zien hoe de binnenzijde en de kern van de muur tot in de nok nog bijna volledig is opgebouwd in veldsteen.

© foto door M. Cock

10. Onder het dak van de kapel van *Onze-Lieve-Vrouw* is nog de oorspronkelijke puntgevel (1) aanwezig (aangeduid in stippellijn), opgetrokken in onregelmatig gekapte veldsteen. Een latere (middeleeuwse) gotische verhoging van de daklijn (2) is eveneens in dezelfde steen uitgevoerd.

© foto door P. Van den Hove

Verder zijn er sporen van een latere gotische verbouwing in de kapel te vinden. Op de zolder in de punt van de noordelijke gevel zijn er twee daklijnen merkbaar. De onderste, en dus ook de oudste lijn, heeft een hellingsgraad van circa 45° en zal de originele 'romaanse' helling zijn (10, nr. 1).⁴⁰ De tweede daklijn is het gevolg van een verhoging van de puntgevel. De verhoging gebeurde in dezelfde natuursteen/veldsteen, waarmee de romaanse kerk werd opgetrokken. Door de verhoging werd de gevel spits en kreeg het dak er een 'gotische' helling van circa 64° (10, nr. 2). Wellicht gebeurde het optrekken van de gevel gelijktijdig met het inbrengen van een gotisch raam in de noordelijke gevel van de kapel (11). Van het raam zijn enkel nog de boog en de neggen origineel. Stephan Mortier, architect van de provincie Oost-Vlaanderen, schreef in 1897 dat het originele 'ogivaal' (gotische) venster in de gevel van de kapel 'dagteekent van de XVe eeuw of het begin van de XVIe'.⁴¹ In die bouwfase kan ook het originele veldsteenparement van de gevel vervangen zijn door het nu nog bestaande bakstenen parement (9).⁴²

De westgevel van de romaanse kerk

In 1762 was er in de hoek van de westgevel en de noordzijde van de toren een doopkapel aangebouwd. Toen bij de restauratie de zoldering en het dak van de kapel werden weggenomen en vernieuwd, bleef de oostelijke muur van de kapel daar nog een deel van de noordelijke vleugel van de romaanse westgevel te zijn. De gevel was eveneens in veldsteen opgetrokken en nog voorzien van een originele steunbeer (12). Ook de zuidelijke vleugel van de romaanse westgevel bleef eveneens in opstand en met een steunbeer bewaard. Zoals al vermeld is de zuidwestelijke hoek van de gevel daar, ook al in veldsteen, nog zichtbaar tussen de traptoren en de huidige gevel (1). Op het niet meer te achterhalen moment (wellicht nog vóór 1592) is in die westgevel daar naast de steunbeer de (huidige) toegang tot de traptoren uitgehakt (13). Door de lokalisatie van de westgevel kon de lengte van de beuk (16 m) van de romaanse kerk bepaald worden.

11. Van het oorspronkelijke *gotische raam in het noordelijk transept* zijn enkel nog de boog en de neggen origineel. Het maaswerk is het resultaat van de negentiende-eeuwse neogotische restauratie. © foto door P. Van den Hove

40. Over de bedakingen van de kerken A. DEMEY, *Eenbeukige romaanse kerken*, p. 163. De dakhelling van de verdwenen originele bedaking van de romaanse kerken in Paulatem, Rozebeke en Westrem is eveneens door een romaanse dakmoet op de torenwand vast te stellen. De helling van 45° blijkt ruim verspreid te zijn in andere romaanse kerken in Oost-Vlaanderen.

41. Aantekening in de brief van 22 juli 1897 door S. Mortier (A.R.A.), *Ministerie van Justitie. Erediensten. Gebouwen. Schendelbeke*, 1399.

42. In meerdere gevallen werden muren in veldsteen inderdaad verborgen achter een mooiere natuursteen of baksteen en bleef de veldsteen enkel nog in de binnenmuur aanwezig; M. DE CEUKELAIRE, R. DRESEN, M. DUSAR, V. CNUUDE, R. NIJS, *Veldsteen*, in: M.-C. LALEMAN (red.), *Gent ... Steengoed!*, Gent, 2009, p. 344-349.

12. (L) *Steunbeer en deel van de noordelijke romaanse westgevel, zichtbaar op de zolder van de huidige doopkapel.* © foto door M. Cock

13. (R) *De toegang vanuit de kerk naar de traptoren, uitgehakt naast de steunbeer van de zuidelijke romaanse westgevel.* © foto door P. Van den hove

De westtoren van de romaanse kerk

Hier rijst nu de vraag of de westtoren (4 x 3,5 m; **plattegrond p. 97, nr. 2**) in dezelfde bouwphase als de beuk en het koor zijn opgetrokken, namelijk of de toren romaans van oorsprong is of niet.⁴⁵ Het antwoord op deze vraag is niet eenduidig. In elk geval is de bouw van de toren in oorsprong een origineel romaans werkstuk. Vooreerst tonen foto's uit 1890 nog natuurstenen muurfragmenten in de onderbouw en in de steunberen van de toren (**14 & 15**). Ook architect Mortier stelde in zijn brief van 1897 dat 'enkele delen van het parement aan het onderste van den toren laten veronderstellen dat er op dezelfde plaats in de XIIe of in de XIIIe eeuw eene kerk bestond'.⁴⁴ Er is ook in de doopkapel nog een recentere waarneming. Bij de restauratiewerken daar kwam daar door het wegnemen van de bepleistering van het zuidelijke muurvlak in de kapel een muur te voorschijn, die integraal opgebouwd was met veldsteen en een zandige bruine mortel met witte kalkpartikels (**16 & 17**).⁴⁵ Dit zuidelijke muurvlak is nog de romaanse noordelijke buitenmuur van de toren, waartegen de kapel in 1762 is opgetrokken.

De westtoren dateert evenwel uit een latere romaanse bouwphase dan het koor en de beuk. Immers, in de toegang van de kerk naar de traptoren is te zien hoe de toren tegen de romaanse westgevel is aangebouwd zonder verbinding in het metselwerk met de gevel. Ook is er nog deze bedenking. De westgevel kreeg zelf ter versterking twee originele steunberen (**12 & 13**). Het is dus aannemelijk dat de er niet onmiddellijk een westtoren als steun tegen de gevel werd aangebouwd. Bovendien heeft de toren zelf ter versterking vier geprononceerde steunberen in veldsteen op de hoeken (**14 & 15**). De aanwezigheid van die westtoren blijkt voor de romaanse kerk van Schendelbeke een belangrijke vaststelling en wijst op Maaslandse invloed. De meeste kerken in het Scheldeland hebben immers geen westtoren, maar wel een toren op de vieringtoren. Ze verschillen daarmee volop van de kerken in het Maasland met hun (vaak sterk uitgebouwde) westpartij.⁴⁶ In de provincie Oost-Vlaanderen was tot nog toe alleen de eenbeukige kerk van Mespelare met een westtoren bekend.⁴⁷

43. O.m. over de bouw van een toren bij romaanse dorpskerken ook K. DE WOLF, *Romaanse bouwkunst*, p. 85.

44. Ook de brief van 22 juli 1897; zie ook *noot 41*.

45. Ook van deze steensoort werden er slijpplaatjes gemaakt en gedetermineerd door professor J. Elsen. Het gaat hier eveneens om de Paniseliaanse veldsteen.

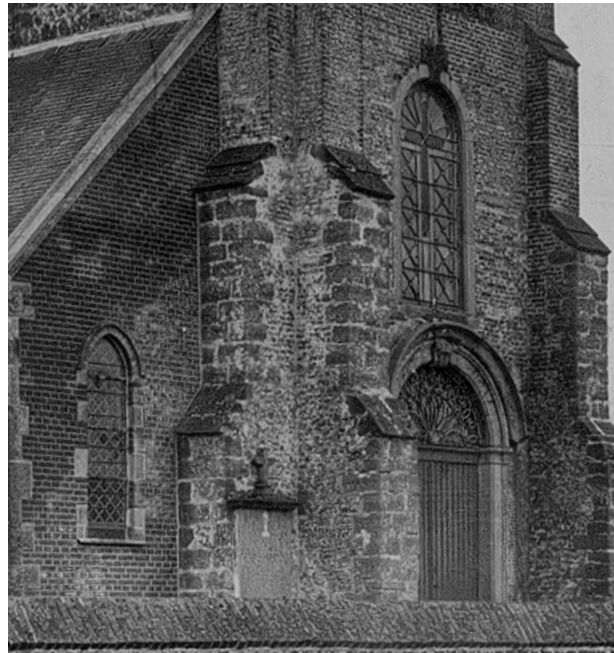
46. Daarvoor R. LEMAIRE, *De romaanse bouwkunst*, p. 209; verder ook L. DEVLIEGHER, *De romaanse bouwkunst in Frans-Vlaanderen (ten noorden van de Leie)*, in: *De Franse Nederlanden*, 1978, p. 141 e.v.

47. A. Demey vermeldt de westtoren van Mespelare (*Eenbeukige romaanse kerken*, p. 161); volgens K. De Wolf (*Romaanse bouwkunst*, p.103-105 en 126-127) zijn er in het Land van Aalst op 51 kerken met romaanse resten (Schendelbeke is daar nog niet bij opgenomen) ooit wel 9 kerken met een westbouw (Deftinge, Elst, Kerkem, Landskouter, Melden, Mespelare, Opbrakel, Ronse en Zulzeke) geweest.

Hoe dan ook, de romaanse toren kreeg blijkbaar al vóór de brand van 1592 toch een (twee ?) gotische verhoging(en) met afwisselend muurpartijen en steunberen in nummulietenkalksteen en baksteen.⁴⁸ De vier galmgaten hebben spitsbogen in die kalksteen. Het galmgat naar het oosten toe bestond zeker al in 1592, toen het dak boven de beuk werd hersteld: het herstelde dak verstopt er immers omzeggens het hele galmgat.⁴⁹ Ook de afsluiting van de steunberen bij de toren was wellicht al in nummulietenkalksteen afgewerkt (**14 & 15**).

48. De zandige kalksteen (ook Balegemse of Lediaanse steen) bij B. FROBE, *De nummulietenkalksteen uit het Ieperiaan*, in: *Bulletin van de Belgische Vereniging voor Geologie*, 99, (1990), p. 171-175.

49. Over de daklijnen, zichtbaar tegen de toren, op de kerkzolder hierna *De daken van de romaanse kerk*.

14. (L) **Gezicht op de kerk in 1890 vanuit het zuidwesten.** In de steunberen, de gelijkvloerse en de eerste verdiepingen van de toren zijn nog veldsteenfragmenten van de romaanse toren aanwezig. De zuidwestelijke hoek van de romaanse kerk tussen de traptoren en de huidige westgevel kreeg in 1897/1898 een baksteenparement, dat vóór 1944 opnieuw werd verwijderd; de traptoren werd in een neogotische aanpassing vanaf 1900 circa 2 m verhoogd en het lessenaardak werd vervangen door een kegeldak (zie ook foto 1). © Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

15. (R) **Gezicht op de kerk in 1890 vanuit het noordwesten.** Ook hier zijn de steunberen nog gedeeltelijk in veldsteen opgebouwd. De noordmuur van de toren op de gelijkvloerse verdieping bleef bewaard in de doopkapel van 1762 (zie foto's 16 en 17). Het venster van de doopkapel is al neogotisch aangepast. De omljstingen van de ingang deur en het venster op het hoogzaal hebben nog rondbogen, die ook circa 1900 vervangen worden door spitsbogen. Tegen de linkse steunbeer is de grafplaat van pastoor Egied Frans Audenaert geplaatst, die betrokken was bij de verbouwing van het romaanse koor. © Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium

16 & 17 (detail). **Gezicht op de westelijke binnenmuur (baksteen) en de zuidelijke binnenmuur (natuursteen) in de huidige doopkapel.** Het gedeelte in veldsteen is de oorspronkelijke noordelijke buitenmuur van de romaanse toren. © foto's door M. Cock en P. Van den Hove

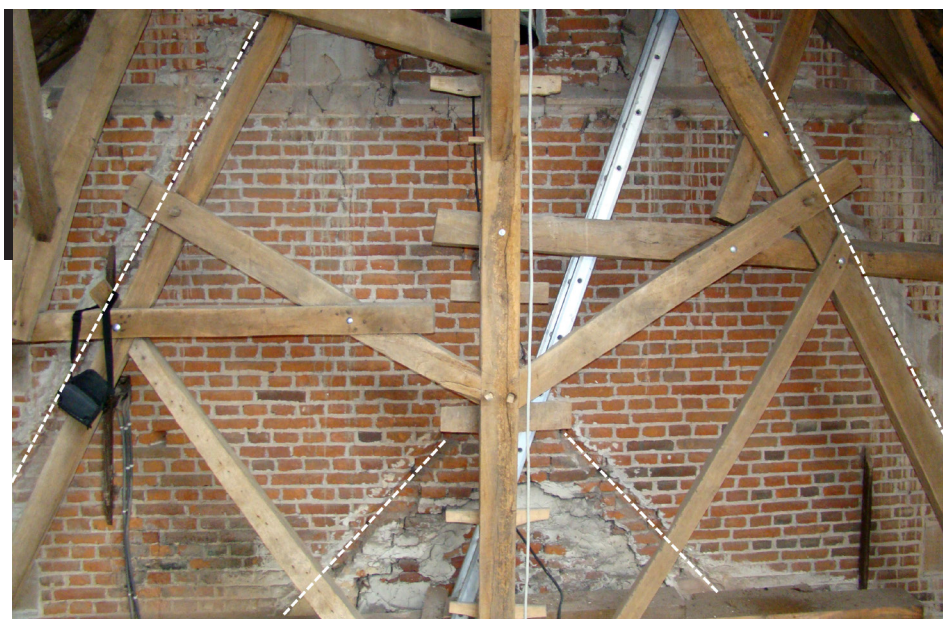
Het is ook duidelijk dat de bakstenen traptoren, in de hoek van de westgevel en de zuidelijke gevel van de toren gebouwd, geen romaanse constructie meer is. De steunbeer van de zuidelijke westgevel is immers in de traptoren ingebouwd (13). De twee plinten hebben er boorden in zandkalksteen en de twee torenvensters hebben negblokken in hetzelfde materiaal (1). De spiltrap binnenin is met spil en trede uit dezelfde zandkalksteen gekapt. De toegang tot de traptoren is vanuit de kerk dwars door de romaanse westgevel uitgebroken. Het tijdstip van de gotische aanpassingen aan de torens is (nu) niet te achterhalen. Alleen een grondig bouwhistorisch onderzoek kan hier uitsluitsel brengen.

Zoals hiervoor al vermeld, waren na de brand van 1592 de daken van koor en beuk vernield. De gelijkvloerse verdieping van de toren kon wel in gebruik blijven als noodkerk. De ruimte van 3,4 m op 4,7 m moet blijkbaar groot genoeg zijn geweest om het aantal parochianen, dat door de oorlog erg geslonken was, van circa 300 in 1566-1575 naar 65 in 1586-1595, de eredienst te laten volgen.⁵⁰ Een herstelling gebeurde aanvankelijk slechts provisoir. De Geraardsbergse deken noteert bij zijn bezoek aan de kerk in 1597 dat er mogelijk een verbod op de diensten komt, indien er niet zonder gevaar kan worden gecelebreerd.⁵¹

De daken van de romaanse kerk

Op de zolderverdieping van de beuk van de kerk gaan ook een aantal interessante bouwsporen schuil met betrekking tot het dak van het romaanse kerkgebouw. Waar de middenbeuk tegen de toren aansluit, zijn naast de huidige daklijn (die nu de zijbeuken mee overspant) nog de bouwnaden te zien van twee oudere daken (18). De historiek van de kerk verwijst minstens naar drie mogelijke hellingen van daken op de zolder boven de beuk. De onderste daklijn zal de dakhelling van de romaanse kerk (twaalfde eeuw) zijn geweest. Eerst in het begin van de zeventiende eeuw, na de brand van 1592, moet er een nieuw dak over de beuk zijn gelegd. En tenslotte, na de uitbreiding van de kerk met zijbeuken vanaf 1758, is het huidige dak, onder meer met meerdere gerecupereerde eiken balken van de vorige bedaking, opgetrokken.⁵²

18. *Op de zolderverdieping van de kerk zijn tegen de oostelijke torenmuur nog twee oudere daklijnen zichtbaar (aangeduid in stippenlijn), die beide de eenbeukige middeleeuwse kerk overspanden. De onderste daklijn is waarschijnlijk de daklijn van de romaanse kerk. De daklijn erboven is een mogelijk de lijn van het dak, dat na het afbranden van de kerk in 1592, werd hersteld. Onderaan de foto is te merken hoe de originele doorgang van de toren naar de beuk van de kerk rommelig is opgevuld na de brand van 1592. © foto door M. Cock*

50. Bevolkingscijfers naar J. DE BROUWER, *Demografische evolutie*, p. 79.

51. De visitatieverslagen vermelden: 'In turri sacellum erectum fideles excipit' (1596). 'Si absque periculo non possit hic celebrari ponat decanus interdictum' (1597) (D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 201).

52. Over de verbouwing ook hierna *Een romaanse kerk in verbouwing (18de - 20ste eeuw)*.

De onderste en dus wel de oudste daklijn heeft, een 'romaanse' hellingsgraad van circa 45°, die ook al is vastgesteld voor het oudste dak van de Onze-Lieve-Vrouwekapel.⁵³ De nog zichtbare punt van die daklijn is rommelig (her)opgebouwd in baksteen en natuursteen, mogelijk na de verwoesting in 1592 (18). De tweede daklijn na de herstelling van 1592 kreeg een scherpere 'gotische' helling tot circa 62°. Het dak steeg dan, zoals al gezegd, tot bijna boven het oostelijke galmgat uit.

Jacques Horenbault tekende op zijn kaart van 1596 de toren in Schendelbeke nog met een vrij stompe spits en niet met een spitse toren zoals voor de naburige kerken in Idegem, Smeerebbe, Vloerzegem of Ophasselt (zie p. 98). Wij nemen derhalve aan dat de cartograaf mogelijk nog de romaanse kerk van Schendelbeke met haar stompe (romaanse) torenspits weergeeft, die mogelijk bij middeleeuwse gotische verbouwingen van de toren niet was verhoogd en waarvan het dak eerst na de brand van 1592 een hogere spits kreeg. In de dekenale verslagen van 1596 tot 1599 worden de werken aan de toren telkens weer vernoemd en eerst in 1599 is het nieuw dak klaar.⁵⁴

Een romaanse kerk in verbouwing (achttiende - twintigste eeuw)

Een noodzakelijke verbouwing (1758; 1762; 1776) in neoclassicistische zin⁵⁵

Tot de tweede helft van de achttiende eeuw bleef de romaanse kerk, behalve de nieuwe daken en herstellingen aan de toren bij het einde van de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw, ongewijzigd in gebruik. De vredevolle periode en gunstige conjunctuur in de tweede helft van die eeuw doen echter het aantal inwoners in het dorp van circa 430 in 1726-1735 naar circa 770 in 1766-1775 stijgen.⁵⁶ Die aangroei brengt mee dat de kerk te klein wordt en dat ze, met ontmanteling van het romaanse gebouw, grondig wordt uitgebreid. Het spreekt voor zich dat de bouwheren zich bij de bouwplannen niet in het minst vragen hebben gesteld over de kunsthistorische waarde van het romaanse gebouw.

Verbouwingen 1758-1776

Er zijn in de tweede helft van de achttiende eeuw drie belangrijke bouwfases te vermelden, die van de middeleeuwse kerk het huidige kerkgebouw hebben gemaakt. In de zomer van 1748 is de Antwerpenaar Jacob van Camp pastoor geworden in Schendelbeke. De nieuwe pastoor heeft ongetwijfeld zijn deel bijgedragen tot de verbouwing van de romaanse kerk. Er blijkt aanvankelijk wel geen duidelijke aanpak voor de veranderingen te zijn geweest. Van 1748 tot 1757 wordt het interieur in de kerk nog vernieuwd met een hoofdaltaar (1748), een preekstoel (1753-1754), een biechtstoel in de Onze-Lieve-Vrouwekapel (1755), een vernieuwde boog tussen beuk en koor (1755-1756) en een nieuwe vloer in Basèclessteen en een altaar voor Sint-Barbara (1757). De kerk zelf wordt wit gekaleid.⁵⁷

De echt ingrijpende werken starten in 1757-1758. De zuidelijke muur van de romaanse beuk wordt afgebroken minstens tot op vloerniveau. Het puin ervan wordt gebruikt voor de fundering van een zuidelijke zijbeuk en een zuidelijke transeptarm, waarin een Sint-Amandusaltaar wordt opgesteld. De nieuwe zijbeuk krijgt drie grote neoclassicistische ramen met steekbogen. In de transeptgevel steekt men een neogotisch raam, naar het model van het gotische venster in de transeptgevel van

53. Zie ook al *noot 40*.

54. Over de daken op de toren na 1592: 'turrus vero ... non est debite tecta' (1597); 'iam erecta est nova turris -' (1598); 'iam tamen nova turris erecta est et incipit tegi' (1599). In deze veronderstelling zou Horenbault al een schets/tekening van de kerk vóór de verwoesting van 1592 hebben opgetekend.

55. Grote gebouwen met classicistische inslag verschijnen in Gent eerst vanaf 1769. Een overzicht van het neoclassicisme in de Zuidelijke Nederlanden (1750-1830) bij D. VAN DE PERRE, *Architectuur van de verlichting. Jan Baptist Simoens en tijdgenoten in het Land van Aalst (tweede helft achttiende eeuw)*, Gent, 2011, p. 9-17.

56. Volgens J. De Brouwer (*Demografische evolutie van het Land van Aalst*, p. 80) bedroeg de bevolkingsaangroei in 1800 in het dorp 200 % tegenover 1570 tot en 1.700 % tegenover 1580, een der hoogste percentages van aangroei in Zuid Oost-Vlaanderen.

57. Dit alles volgens de verslagen van de deken bij zijn kerkvisitaties (D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 201). De pastoor leent geld aan de kerkmeesters voor de nieuwe biechtstoel en voor de verbouwing van de boog en de vernieuwing vloer (R.A.G., *Oud Archief Baronnie Boelare*, 241).

de Onze-Lieve-Vrouwekapel. Alle nieuwe muren zijn in baksteen opgetrokken en de ramen hebben negblokken in nummulietenkalksteen.

Op de fundering van de oude romaanse zijgevel worden drie zuilen opgericht en verbonden met bogen om het vergrote dak te ondersteunen. In dezelfde bouwfase wordt de oude vochtige sacristie tegen de zuidelijke hoek van het koor door een nieuwe sacristie vervangen.⁵⁸ Twee dorpelingen laten een bewijs van hun nauwe betrokkenheid bij de werken achter. Meester-timmerman Geraard Lorent kapt in 1758 zijn naam in een dakbalk boven het nieuw transept (19). Wanneer kerkmeester Jan Frans De Clippele op 23 januari 1759 sterft, krijgt hij een grafplaat in witte marmer tegen de zuidgevel van de nieuwe transeptarm.⁵⁹ De hele verandering wordt, naast een inbreng van de kerkmeesters, grotendeels betaald door de parochianen. De pastoor zelf brengt een lening in van 1.800 gulden.⁶⁰

19. Timmerman Geraard Lorent laat bij de verbouwing in 1757/58 zijn naam achter op een dakbalk van het zuidelijk transept. © foto door M. Cock

In 1762, vier jaar na de uitbreiding van de kerk met de zuidelijke zijbeuk, stelt men vast dat het gebouw opnieuw te klein is geworden voor het aantal misgangers. Er wordt beslist om ook een noordelijke zijbeuk te bouwen, gelijk aan de zuidelijke bouw, en meteen ook het dak van de beuk langs de kant van de pastorie te vernieuwen. Pastoor van Camp zal opnieuw de kosten helpen dragen door een renteloze lening, waarvoor hij en de kerkmeesters op 17 juni 1762 een akkoord sluiten.⁶¹ De totale kosten zijn in 1773 opgelopen tot 2.278 gulden.⁶²

Nu worden dus voor de vergroting de romaanse muren van de beuk langs de noordzijde en de daarbij aansluitende westgevel van de kapel van Onze-Lieve-Vrouw weggebroken. De nieuwe zijbeuk is volledig identiek met zijn zuidelijke tegenhanger. Ook hier wordt het puin van de afbraak als fundering gebruikt van de nieuwe constructie. Van de romaanse westgevel bij de toren blijft er wel een deel behouden: de oude gevel wordt naar het noorden toe verlengd om de nieuwe zijbeuk af te sluiten (12). Op de fundering van de oude romaanse muur worden weer drie zuilen en bogen geplaatst ter ondersteuning van het gewelf en het dak. In de hoek, gevormd tussen de toren en de restant van de romaanse westgevel, komt er een doopkapel met een lessenaardak (15).⁶³ Het nieuwe dak overspant nu volledig de beuk met de twee zijbeuken en het transept, gevormd door de Onze-Lieve-Vrouwekapel en de nieuwe zuidelijke vleugel, waarin een Sint-Amandusaltaar staat. Alleen het romaanse koor blijft na deze campagne nog overeind.

58. *'ala et navis ecclesiae ampliatur versus meridiem; sacristia nondum reparata que umida est; fit nova sacristia'*. Aldus de visitatieverslagen van deken Jan-Baptist Bertrand op 25 april 1757 en 25 juli 1758 (D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 201, f. 136v).

59. De grafplaat, nog in situ, vermeldt ook de naam van zijn weduwe Anna Katrien De Strooper en de namen van hun acht kinderen. De datum van overlijden van Anna Katrien (Schendelbeke, † 10 april 1779), waarvoor een lijn was opengelaten op de grafplaat, is niet ingevuld.

60. *'partim ecclesiae expensis et pro maxima parte parochiae, pastor mutuavit parochiae in eum finem summam 1800 flor'* (D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 201, f. 136v). Voor de bouw van de pastorie in Ophasselt gaat ook pastoor Nicolaas Pauly (° Berlaar) op 8 november 1750 bij zijn broer Pieter Frans 700 gulden en bij zijn zus 70 gulden lenen, terug te betalen binnen 28 jaar; de bouw van de pastorie start in 1754 (D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 201, f. 75).

61. De overeenkomst stelt dat *'niet jegenstaende de kercke lanx den anderen cant van de kercke vermeerderd is, noch bij tijden te cleyn is'*. Voor de renteloze lening zullen de kerkmeesters L. Haelterman, P. Roobaert, J.-B. Van Liefvering, P. De Wandele, J. Schollaert, P. Vanderschueren, C. Capehou en A. K. De Strooper, de echtgenote van de overleden kerkmeester J. F. De Clippele († 23 jan. 1759), aan de pastoor of eventueel bij zijn overlijden aan zijn familie jaarlijks 70 gulden terug betalen (visitatieverslag van deken op 7 juli 1762 (D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 202, p. 472).

62. Aldus een eindafrekening van de werken op 28 oktober 1773 (R.A.G., *Oud Gemeentearchief Geraardsbergen*, 1921).

63. *'fit novum baptisterium prope turrim versus septentrionem'* (D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 202, p. 474).

20. De bedaking van oostzijde van de kerk in 1944. Rechts steekt de spitse vleugel van de dwarsbeuk met de romaans-gotische Onze-Lieve-Vrouwekapel hoger uit dan de linkse vleugel van de dwarsbeuk (1757/58) met het Sint-Amandusaltaar. © Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium).

Pastoor Van Camp is op 16 juni 1774 gestorven. Van zijn opvolger Egied Frans Audenaert is niet bekend of hij mee initiatiefnemer is geweest of als geldschieter is opgetreden bij de laatste bouwphase, die de romaanse kerk tot de huidige kerk ombouwt.⁶⁴ Hoe dan ook, in 1776 wordt tijdens zijn pastoraat tenslotte ook het romaanse koor verbouwd. De tiendheffers en de parochianen dragen de kosten. De romaanse koormuren worden gesloopt tot op vloerniveau en rondom de fundering van het oude koor wordt het huidige koor, met een driezijdige afsluiting, opgetrokken in bakstenen. De koormuren hebben ook vier grote neoclassicistische vensters met steekbogen en kalkstenen (arduinen) omlijstingen. De zware monolieten stukken worden met zeven karren in Soignies opgehaald.⁶⁵ In het nieuwe koor wordt er een tegelvoer in rode Boomse tegels (13,6 cm x 13,6 cm x 2,2 cm) gelegd in een halfsteens verband.⁶⁶

Al de verbouwingen hebben meegebracht dat de ruimte in de romaanse kerk, waarin de gelovigen konden mishoren, nu verdubbeld was.⁶⁷ De grote vensters van de zijbeuken en het koor en de twee gotische vensters in de vleugels van het transept laten het daglicht in ruime mate binnen vallen. De nieuwe kerk is volledig met tongewelven in bepleisterd latwerk overdekt en het koor en de middenbeuk liggen onder één dak. In de bedaking van de dwarsbeuk blijven gevel en dak van de Onze-Lieve-Vrouwekapel hun spitse gotische helling behouden en hoger uitsteken dan de zuidelijke vleugel van de dwarsbeuk met het Sint-Amandusaltaar (20). De verbouwde kerk is tot op heden de gebedsruimte van de Sint-Amanduskerk gebleven.

64. Benoeming van pastoor Audenaert op 23 juni 1774 (° Sint-Pauwels-Waas, 1 januari 1742 - † Schendelbeke, 24 september 1812); de pastoor was ook 23 jaar deken van de dekenij Geraardsbergen. Zijn grafplaat staat tegen de linkse steunbeer van de toren (foto 15).

65. De kwitantie hiervoor in kerkrekening van 1775-1776 (R.A.G., *Oud Gemeentearchief Geraardsbergen*, 1921).

66. Daarvoor M. DECEUNINCK, *Schendelbeke Sint-Amanduskerk*, p. 9 en 12.

67. De ruimte van de romaanse beuk en de Onze-Lieve-Vrouwekapel bedroeg circa 160 m²; de nieuwe ruimte met zijbeuken en zuidelijke transeptvleugel bedraagt nu circa 320 m².

Tijdens al die verbouwingen moet men aannemen dat de kerkdiensten zijn blijven doorgaan. Uitroepboeken van de diensten bleven niet bewaard, maar de parochieregisters geven geen onverminderd aantal doopsels of begrafenissen aan.⁶⁸ Pastoor Van Camp wordt in 1774 in de beuk vóór de Onze-Lieve-Vrouwkapel begraven. Ook in 1758, 1765 en 1777 zijn er nog begrafenissen in de kerk.⁶⁹ Alleen voor het jaar 1776 noteert pastoor Audenaert geen huwelijken.

Bij zijn bezoek aan de kerk op 31 mei 1776 schrijft deken Jan-Baptist Bertrand dat de hele kerk nu grondig verbouwd is, behalve de noordelijke Onze-Lieve-Vrouwkapel, waar het geconsacreerde altaar steeds was blijven staan.⁷⁰ Rechtstreeks zichtbare resten van de romaanse kerk bleven tot 1900 nu alleen nog de plint van de kapel, de onderbouw van de toren en de hoek en steunbeer van de westgevel tussen de traptoren en de gevel.

Negentiende-eeuwse neogotische verbouwingen

Eerst tegen het einde van negentiende eeuw verdwijnen er nog grote restanten van de romaanse kerk. Twee minder ingrijpende veranderingen gebeuren al in 1829 en in 1863. In 1829 wordt er een niet nader omschreven restauratie uitgevoerd aan de eerste verdieping en aan het dak van de toren. Als herinnering aan die werken stond er een hardstenen band in de gevel boven het venster van het hoogzaal met het jaarschrift: *JUVANTE MAGISTRATU ECCLESIA NOVO SPLENDORE SURGIT - Met de steun van het bestuur rijst de kerk in nieuwe luister op*, en met op de sluitsteen van het venster het jaartal 1829.⁷¹ Schrijnwerker-timmerman Nicodemus Cock kapte zijn naam op een dwarsbalk in de torenspits (**21**).⁷² Verder hielden de werken zeker verband met veranderingen aan de binnenzijde van het kerkportaal en het hoogzaal. Daarop staat in vergulde letters als jaarschrift de bouwdatum 1831.⁷³

Een bouwfase van 1863 is ingrijpender. Er wordt een nieuwe sacristie gebouwd in de noordoostelijke hoek, gevormd door het koor en de Onze-Lieve-Vrouwkapel. Om in die sacristie een effen muurvlak te krijgen, verdwijnt er nog een romaanse restant: de natuurstenen plint van de oostmuur van de kapel wordt er weggekap.

In 1887/1889 beslist men tot een neogotische aanpassing van de gevels der zijbeuken, de dwarsbeuken en de doopkapel. De Sint-Amanduskerk is in de Geraardsbergse regio de enige dorpskerk die een neogotische aanpassing kreeg. Wellicht moet er verband zijn met de neogotische hausse in de stad Geraardsbergen zelf, waar in de twee laatste decennia van de eeuw de Sint-Bartholomeuskerk en het stadhuis grondig in neogotische stijl werd aangepast en waar bouwmeester Benedictus Cock uit Schendelbeke de leiding had.⁷⁴ De zes neoclassicistische steekboogramen van de zijbeuken worden telkens verdeeld in twee neogotische spitsboogramen. Ook het venster in de doopkapel krijgt een spitsboog, maar de ramen in het koor behouden hun originele steekboog. Provinciaal architect Mortier noteert ook dat er in het oude gotische raam in de Onze-Lieve-Vrouwkapel (nieuwe) monelen zijn geplaatst (**11**). Alle zijmuren van de kerk en de traptoren krijgen een bepleistering, waarop een imitatie van baksteen wordt geverfd.⁷⁵ Zelfs de natuurstenen hoek van de romaanse kerk, tussen de traptoren en de westgevel wordt weggestopt achter een bakstenen imitatieparement (**14**). Dit alles zorgt ervoor dat op het einde van de negentiende eeuw alleen nog de onderbouw van de toren en een stuk plint van de Onze-Lieve-Vrouwkapel romaans van uitzicht blijft.

68. Aantal doopsels 1757 - 25; 1758 - 14; 1761 - 21; 1762 - 18; 1775 - 33; 1776 - 26; aantal begrafenissen 1757 - 11; 1758 - 15; 1761 - 8; 1762 - 24; 1775 - 10; 1776 - 29.

69. Volgens de parochieregisters: Laurentia Nerinckx († 16 april 1758), bijgezet in het graf van haar man Jan Schollaert († 28 sept. 1742); Adriaan Delbau († 8 april 1765), bijgezet in graf van zijn ouders; Petrus De Wandele († 10 mei 1777).

70. *'ita ut tota ecclesia nunc funditus sit reedificata, excepto parvo choro B. M. Virginis versus septentrionem in quo altare consecratum; altare summum consecratum fuit destructum, reliquias in eo misit Mechliniam'*; het verslag van de visitatie in D.A.G., *Sint-Bartholomeus*, 202.

71. Aantekening in de brief van 22 juli 1897 door S. Mortier (A.R.A., *Ministerie van Justitie. Erediensten. Gebouwen. Schendelbeke*, 1399).

72. De schrijnwerker plaatste in 1836/1837 ook een nieuw altaar in de Onze-Lieve-Vrouwkapel (M. COCK - F. DE CHOU, *Schendelbeke. Van Prehistorie over Scentlabeke tot Heden*, p. 69).

73. Het jaarschrift luidt *HIC PSALLITE IN TUBA, CANTUQUE DIVINO GAUDETE IN DEO - Zing hier psalmen met de tuba en wees met goddelijke gezang blij in de Heer*. In 1832 plaatst P.C. van Peteghem een orgel in de orgelkast, gemaakt door N. Cock.

74. Over de neogotiek in Geraardsbergen, waar ook het hospitaal, het pand van het Sint-Catharinacollege en de priorij van Hunnegem neogotische wijzigingen kregen A. SCHREVER, *L. Bert-De L'Arbre en de neogotiek in Geraardsbergen*, Geraardsbergen, 1988, p. 37 e.v. Bouwmeester Cock kreeg tegen de noordmuur van de doopkapel in Schendelbeke, waar hij de pastorie bouwde 1874, een grafplaat.

75. Aantekeningen in de brief van 22 juli 1897 door architect S. Mortier (A.R.A., *Ministerie van Justitie. Erediensten. Gebouwen. Schendelbeke*, 1399).

21. Timmerman Nicodemus Kock kapte zijn naam in een torenbalk bij de werken aan de toren in 1829. © foto door M. Cock

In juli 1897 is er een bestek en lastenboek klaar ten belope van 10.350 fr. voor een laatste grote ingreep aan de toren. Architect Mortier geeft aan de hoofdingenieur van de provincie de raad om een aantal volgens hem overbodige werken te schrappen, o.m. het vervangen van de bakstenen torenparementen door natuursteen van Gobertange en het plaatsen van drie uurwerkdakjes bij de torennaald, 'waarvan de gemeente trouwens niet schijnt te houden'.⁷⁶ De opmerkingen van de architect worden grotendeels opgevolgd. Het romaanse natuurstenen basement, dat loskomt van de toren, zal worden vervangen door een bakstenen parement. De bogen van de ingang deur en van het venster op het hoogzaal krijgen een spitsboog. De traptoren wordt verhoogd en het lessenaardak erop wordt vervangen door een neogotisch kegeldak. Wellicht wordt de bepleistering van de romaanse hoek van de westgevel op dat ogenblik opnieuw verwijderd. In tegenstelling tot de muren van de zijbeuken en het koor zal de verbouwde torenpartij niet bepleisterd worden in namaakbaksteen. De romaanse kerk krijgt zo het uitzicht van de huidige kerk.

76. Dit alles volgens van S. Mortier op 22 juli 1897.

Besluit

Een kleinschalig archeologisch onderzoek in het koor van de parochiekerk van Schendelbeke legde in 2012 de restanten bloot van het rechthoekig koor van de romaanse kerk. In combinatie met een aantal bouwhistorische vaststellingen tijdens de verdere restauratie en met gegevens uit historisch onderzoek is het mogelijk geworden om inzicht te krijgen in het romaanse kerkgebouw en zijn geschiedenis.

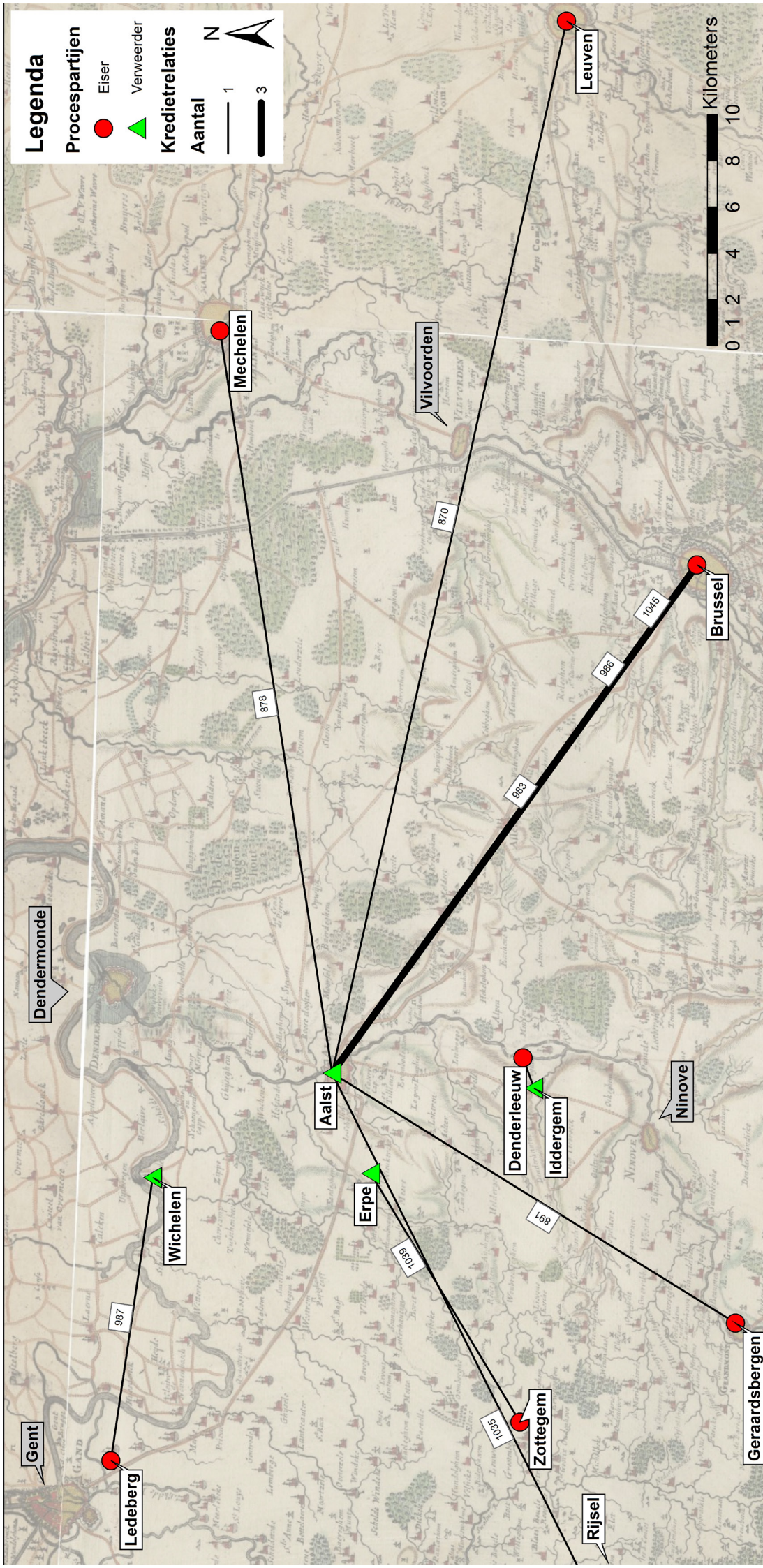
Wanneer wij de opgegraven natuurstenen muren van het romaanse koor, de zuid-oostelijke hoek ervan (nog zichtbaar in de sacristie), de Onze-Lieve-Vrouwekapel, de westgevel (met de twee steunberen) en de westtoren projecteren op de huidige plattegrond van de kerk, wordt het mogelijk om een romaanse zaalkerk te reconstrueren met een rechthoekig koorhoofd en een westgevel met een westtoren (**plattegrond p. 97**). De afmetingen van de beuk (7,3 m x 16 m) en van het koor (5 m x 7 m) rangschikken deze romaanse kerk onder de grotere eenbeukige kerken binnen de provincie Oost-Vlaanderen. De rechthoekige koorafsluiting kan verwijzen naar modellen uit het Scheldeland. De westtoren (4,3 m x 3,4 m) daarentegen wijst op een Maaslandse invloed.

De zuidwestelijke hoek van de zaalkerk met de aanzet van de kroonlijst en steunbeer van de westgevel bleven nog bewaard tussen de huidige zuidelijke zijbeuk en de traptoren en in de traptoren zelf. Aan de andere zijde van de toren verbergt de huidige doopkapel een tweede steunbeer en aanzienlijk deel opgaand muurwerk van de westgevel. In dezelfde kapel werd de noordzijde van de romaanse toren ontdekt. De oudste foto's (1890) van de westbouw bevestigen trouwens nog de aanwezigheid van romaanse muurfragmenten, die vanaf 1900 door een bakstenen parement werden vervangen.

Aan de noordzijde had de romaanse kerk een uitbouw met een kapel voor Onze-Lieve-Vrouw (6 m x 6 m). Het romaanse muurwerk van deze kapel, in veldsteen, gaat langs de binnenzijde nog grotendeels schuil in het opgaand muurwerk van de huidige noordgevel van het transept. De buitenzijde van de gevel kreeg al in de middeleeuwse periode een bakstenen parement boven de plint, wellicht toen de gevel werd verhoogd en er een groot gotisch raam werd in geplaatst. Langs de binnenzijde bleef de gevel het oorspronkelijke romaanse parement in veldsteen behouden.

Deze romaanse kerk stond nog, met middeleeuwse verbouwingen aan de toren, de traptoren en de Onze-Lieve-Vrouwkapel, overeind, toen de daken in 1592 moedwillig tijdens de godsdienstoorlogen door brand werden vernield. Na deze vernieling werd eerst de toren en pas nadien werd de kerk hersteld. Twee oudere daklijnen, zichtbaar tegen de toren boven de gewelven van de huidige kerk, getuigen nog van die heropbouw.

De eigenlijke ontmanteling van de romaanse kerk in Schendelbeke is het gevolg geweest niet zozeer van de brand in 1592, maar wel de bevolkingsaan groei in het dorp in de tweede helft van de achttiende eeuw. De te klein geworden romaanse zaalkerk werd in bouwcampagnes van 1758, 1762 en 1776 vergroot met twee zijbeuken, een zuidelijke transeptvleugel en een nieuw koor. Neogotische aanpassingen van de vensters in de zijbeuken (1897) en vervanging van de restanten veldsteen in de basis van de toren (1900) lieten, op twee romaanse bouwfragmenten in de plint van de Onze-Lieve-Vrouwkapel en in twee steunberen en de hoek van de zuidelijke westgevel bij de traptoren, alle onmiddellijk zichtbare sporen van het romaanse gebouw verdwijnen achter de verbouwingen.

Processen over krediet inzake handel en retail voor de schepenbank van Aalst (18de eeuw). Bron: Rogier van Kooten @ G1Storica / Antwerp, Universiteit Antwerpen / Hercules Foundation

Achttiende-eeuwse procesvoering over informeel krediet in kleinhandelsverkeer in Aalst

Rogier Van Kooten en Reinoud Vermoesen

Krediet tijdens de *Great litigation decline*¹

De *Great litigation decline* is inmiddels een goed gedocumenteerd historisch fenomeen. Hiermee doelt men doorgaans op de spectaculaire afname van civiele vorderingen vanaf het midden van de zeventiende eeuw.² Na de zogenaamde *legal revolution* die zich manifesteerde in de lange zestiende eeuw en die gekenmerkt werd door een toename in de civiele vorderingen in verschillende Europese regio's, trad vanaf het midden van de zeventiende eeuw de *great litigation decline* in: een spectaculaire afname van het aantal geregistreerde vorderingen.

'*Tout est monnaie, tout est crédit*' zei Fernand Braudel over de rol van krediet in de vroegmoderne samenleving. Lange tijd hebben historici, waaronder Braudel, krediet vooral vanuit 'technisch' en 'instrumenteel' gezichtspunt benaderd.³ Wissels, rentes en obligaties zijn voorbeelden van formele kredietinstrumenten waaraan contracten, al dan niet voor een notaris getekend, aan de basis lagen en die de geldeconomie in deze periode hebben gefaciliteerd en ontwikkeld. Ook hebben ze economisch verkeer over grote afstanden tussen relatief onbekende partijen mogelijk gemaakt.

De laatste jaren kijken historici met andere ogen naar krediet. Juist de sociale en culturele dimensie van krediet komt meer voor het voetlicht.⁴ De aandacht verschuift van 'formele' kredietinstrumenten naar 'informele' kredietrelaties.⁵ Informeel krediet werd buiten de gecommercialiseerde kredietmarkten om verleend. Dat in deze informele kredietrelaties andere normen en waarden een rol speelden, blijkt uit de masterproef van Joke Verfaillie: 'waar te nauwe gerekend wordt, is de vriendschap klein'.⁶ Grote delen van de vroegmoderne samenleving hadden helemaal geen toegang tot de formele kredietcircuits. In een samenleving waarin inkomsten en uitgaven niet op elkaar waren afgestemd, zeker niet op het platteland bestond er dus een grote behoefte om tijd te kopen. Niet voor niets noemt Marcel Maus daarom krediet een gift van tijd.⁷ Elke gift werd gekenmerkt door verplichting om iets terug te geven. Deze wederkerigheid was één van de twee pijlers onder het vroegmoderne kredietstelsel. De kredietgever had een zekere macht over de kredietnemer en zou deze kunnen gebruiken om de kredietnemer allerlei verplichtingen te laten vervullen. Thijs Lambrecht beschrijft aan de hand van twee memorieboeken van grote pachtboer Gillis Coucke hoe de kleine boeren op allerlei manieren via schuldrelaties aan Coucke verbonden waren.⁸ Aan de andere kant beschrijft Lambrecht dat Gillis Coucke niet zonder de arbeidsreserve van deze kleine boeren kon tijdens de drukke

1. Met dank aan Georges Vande Winkel voor zijn nuttige opmerkingen en suggesties.

2. Reinoud VERMOESEN, "Suburbs en klachten. Burgerlijke vorderingen in de stad Aalst en haar buitenwijken tijdens de periode 1750-1800", *Stadsgeschiedenis*, 12/2, 2017, 137-156.

3. Fernand BRAUDEL, *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XVe-XVIIIe siècle. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*, Parijs: A. Colin, 1979.

4. Elise M. DERMINEUR, "Peer-to-peer lending in pre-industrial France", *Financial History Review*, 26/3, 2019, 359-388; Elise M. DERMINEUR, "Rethinking debt. The evolution of private credit markets in preindustrial France", *Social Science history*, 42/2, 2018, 317-342.

5. Reinoud VERMOESEN (red.), *Krediet in een kleine Vlaamse stad: Aalst in de tweede helft van de achttiende eeuw*, Het Land van Aalst, dl. 63, Aalst: Geschiedkundige vereniging Het Land van Aalst, 2011.

6. Joke VERFAILLIE, *Krediet en de Vlaamse rurale economie*, onuitgegeven Masterscriptie, departement Geschiedenis, Universiteit Gent, 2005, 40.

7. Marcel MAUSS, *The gift: forms and functions of exchange in archaic societies*, Londen: Cohen and West LTD, 1954, 34.

8. Thijs LAMBRECHT, *Een grote hoeve in een klein dorp. Relaties van arbeid en pacht op het Vlaamse platteland in de 18de eeuw*, Historische economie en ecologie, Gent: Academia press, 2002, 120.

perioden in het landbouwseizoen. Dit systeem van onderlinge wederkerigheid in de lokale economie is reeds goed gedocumenteerd voor de Aalsterse regio.⁹

In deze bijdrage plaatsen we de alomtegenwoordigheid van krediet in de context van de *great litigation decline* centraal. Voor de daling van de civiele processen worden verschillende verklaringen gesuggereerd zoals stijgende uitgaven voor advocaten, toenemende gerechtskosten, andere opvattingen over omgangsvormen en de afname van klein consumentenkrediet ten opzichte van grotere en formelere kredietvormen. Een ‘smoking gun’ kon echter niet worden aangewezen.¹⁰ In dit onderzoek wordt op basis van de gerechtelijke bronnen uit de archieven van de schepbank van Aalst voor één doelgroep, de kleinhandelaars, een poging gedaan om een bijdrage te leveren aan deze discussie. Zou het mogelijk kunnen zijn dat veranderingen in de bewijsvoering hebben bijgedragen aan de afnemende belangstelling voor procederen over krediet? Juist in informele conflicten, ontbraken vaak formele bewijsstukken zoals contracten of notariële akten. Volgens Muldrew heeft de expansie van de economie en de toename van het aantal transacties ertoe geleid dat rechtbanken steeds vaker een corrigerende werking moesten hebben daar waar conflicten over informele kredieten eerder in informele circuits werden afgehandeld.¹¹ Een verzakelijking van de conflictafhandeling was nodig om het vertrouwen in de almaar uitdijende kredietrelaties te ondersteunen. De vraag is of de verzakelijking zich ook in de bewijsvoering voordeed, bijvoorbeeld in toenemend gebruik van kasboeken. De versterkte positie van de crediteur zou de animo voor het voeren van een rechtszaak dan doen afnemen.

In Aalst, de casus voor dit onderzoek, bevond zich in de onderzochte periode een regionale graanmarkt. Daarnaast was de Denderstad één van de belangrijkste hopcentra, had het een bloeiende markt voor lijnwaad en een goed ontwikkelde verzorgende sector.¹² Het was dus zonder twijfel een commercieel en industrieel centrum, met een uitgebreid ommeland. In Aalst *intra en extra muros* was de Schepbank actief.¹³ Haar jurisdictie betrof het gebied binnen de stadsmuren plus dat van enkele zogenaamde ‘praterijen’ (woongebieden buiten de stadsmuur), Mijlbeke, Schaarbeke en Nieuwkerken. De Schepbank had zowel lage, middel als hoge justitie (strafrecht) als ook de burgerlijke rechtspraak (civiel recht).¹⁴ Voor de uitvoering van het onderzoek is een selectie gemaakt uit de inventaris over procesdossiers van het Archief van de Schepbank van Aalst. In de periode 1700-1795 konden 68 procesdossiers over krediet (formeel en informeel) worden geïdentificeerd. Deze zijn vervolgens verder geclassificeerd om tot een geschikte selectie voor dit onderzoek te komen: de handelskredieten van ambachtslieden en kleinhandelaars.

Krediet en de lokale economie

“For early modern Europeans, ‘going shopping’ meant building up a portfolio of contractual obligations, that is, debts.”¹⁵ Krediet was dus alomtegenwoordig, zeker in de context van de vroegmoderne kleinhandel. De ambachtsman, handelaar of winkelier moest daarbij balanceren tussen klantvriendelijkheid en de continuïteit van zijn onderneming. In de woorden van Verfaillie: “In ruil voor die klantvriendelijkheid en flexibiliteit waren de verwachtingen van de secundaire sector dan ook driedig: goede klanten waren kredietwaardig, betaalden binnen een min of meer geregeld interval een deel van hun schuld af en bleven zaken doen met hen.”¹⁶

9. Reinoud VERMOESEN, *Markttoegang en ‘commerciële’ netwerken van rurale huishoudens. De regio Aalst, 1650-1800*, Historische economie en ecologie, Gent: Academia Press, 2011.

10. Griet VERMEESCH, “Access to justice. Legal aid to the poor at civil law courts in the eighteenth-century Low Countries”, *Law and history review*, 24, 2014, 683-714. Reinoud VERMOESEN, “Suburbs en klachten”.

11. Craig MULDREW, *The economy of obligation. The culture of credit and social relations in early modern England*, Basingstoke: MacMillan, 1998, 203.

12. Reinoud VERMOESEN, “Paardenboeren in Vlaanderen. Middelaars en de commercialisering van de vroegmoderne landelijke economie. Regio Aalst 1650-1800”, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 7/1, 2010, 3-37.

13. Reinoud VERMOESEN, “Suburbs en klachten”.

14. Dries MERTENS, *Criminaliteit in (het Land van) Aalst in de 18de eeuw (1700-1795)*, onuitgegeven Masterscriptie, departement Geschiedenis, Universiteit Gent, 1999.

15. James E. SHAW, “Liquidation or certification? Small disputes and retail credit in seventeenth-century Venice”, in: Bruno BLONDÉ, Peter STABEL, Jon STOBART e.a. (red.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in medieval and early modern Europe*, Studies in European urban history (1100-1800), dl. 9, Turnhout: Brepols, 2006, 277-295.

16. Joke VERFAILLIE, *Krediet en de Vlaamse rurale economie*, 224.

Op markten, zowel op het platteland als in de stad, was contante betaling de norm.¹⁷ Dit hing samen met het feit dat de partijen die elkaar vanuit alle windstreken op periodieke markten troffen, fysiek en sociaal verder van elkaar afstonden. Dit in tegenstelling tot de kleine boeren op het platteland die elkaar dagelijks in het dorp tegenkwamen of de klanten die in de buurtwinkel producten kwamen kopen. Bart Willems zegt hierover: “Hoe verder de debiteur en de crediteur in sociaal opzicht van elkaar verwijderd waren, hoe meer de kredietrelatie gedepersonaliseerd raakte, hoe zakelijker ze werd en hoe ‘harder’ de garanties dienden te zijn.”¹⁸ Dit vertaalde zich eerder in ofwel contante betaling ofwel het aangaan van formele(ere) kredietrelaties. Laurence Fontaine spreekt in dit verband ook wel over de cirkels van krediet.¹⁹ Juist omdat vrijwel iedereen in kredietrelaties betrokken was kan beter gesproken worden over een netwerk of een ‘chain of credit’: “... *understanding the the structure of credit networks is vital because households were linked by trust in chains of credit, and as a result other people’s trustworthiness affected many others.*”²⁰ Naast wederkerigheid was vertrouwen een tweede pijler onder het informele krediet. Enerzijds moest de kredietnemer erop vertrouwen dat de kredietgever zijn machtspositie niet zou misbruiken. Anderzijds moest de kredietgever erop kunnen vertrouwen dat de kredietnemer de afspraken nakwam. Kredietwaardigheid moest worden ingeschat op basis van iemands respectabiliteit en reputatie. Een breuk in het vertrouwen tussen kredietnemer en –gever, kon een zware impact hebben op hun respectievelijke reputatie en zelfs leiden tot uitsluiting van het informele kredietnetwerk. Het wederkerige karakter, de belangrijke rol van vertrouwen en inbedding in lokale sociale relaties (en sociale controle) betekenden dat een solide administratie en boekhouding van krediet meestal niet aan de orde was. Op het moment dat er onenigheid ontstond, kon dit tot problemen leiden.

Conflicten over krediet

Er konden allerlei redenen zijn waarom debiteurs niet meer aan hun verplichtingen konden voldoen: veel tegenslagen in een korte periode, zaken die (tijdelijk) minder goed gingen of eigen debiteuren die hun verplichtingen niet nakwamen. Maar ook praktische oorzaken zoals de gebrekkige of ontbrekende boekhouding, slechte communicatie en misverstanden tussen partijen, konden tot een conflict leiden.²¹ En natuurlijk kon iemand van kwader trouw zijn of opportunistisch gedrag vertonen, hoewel dit, zoals we eerder zagen, zeer schadelijk was voor een lange termijn kredietrelatie.

Wat deden crediteurs om te voorkomen dat een conflict zou ontstaan of uit de hand zou lopen? Zoals informele kredietverlening was ingebed in de sociale relaties van een (lokale) samenleving, zo was ook het afhandelen van conflicten over krediet iets wat in eerste instantie informeel diende te gebeuren. Het speelveld van de lokale gemeenschap werd gevormd door familieleden en vrienden, kerkelijke instellingen, notarissen, gilden en buurtorganisaties.²² Aries van Meeteren introduceert de term ‘instrumenteel forumgebruik’ waarmee hij bedoelt dat conflicterende partijen de keuze hadden welke fora ze wilden inzetten om het conflict te beslechten.²³ Conflicthantering kon plaatsvinden door samen te onderhandelen over een langere betalingstermijn, door de hulp in te roepen van vrienden of familie om borg te staan of te arbitrereren.²⁴ Er waren ook meer formele maatregelen: de debiteur kon schuld erkennen door bijvoorbeeld een kasboek van de crediteur te tekenen. Ook was het mogelijk een debiteur een schuldbekentenis te laten onderschrijven al dan niet opgesteld door een notaris.²⁵ James Shaw noemt dit het certificeren van het

17. Reinoud VERMOESEN, *Markttoegang*, 185. Bart WILLEMS, *Leven op de pof. Krediet bij de Antwerpse middenstand in de achttiende eeuw*, Studies stadsgeschiedenis, dl. 5, Amsterdam: Aksant, 2009, 173.

18. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 73.

19. Laurence FONTAINE, “Antonio and Shylock: credit and trust in France, c. 1680-c. 1780”, *The economic history review*, 54/1, 2001, 39-57.

20. Craig MULDREW, *The economy of obligation*, 10.

21. Ibidem, 199.

22. Aries VAN MEETEREN, *Op hoop van akkoord. Instrumenteel forumgebruik bij geschilbeslechting in Leiden in de zeventiende eeuw*, Hilversum: Verloren, 2006, 331.

23. Ibidem, 336.

24. Craig MULDREW, *The economy of obligation*, 200.C.

25. Griet VERMEESCH, “Een achttiende-eeuws pro deo proces voor de Raad van Vlaanderen: een sociaal-historische analyse van rechtspraak in de vroegmoderne Lage Landen”, in: Michiel VAN GROESEN, Judith POLLMANN en Hans COOLS (red.), *Het gelijk van de Gouden Eeuw. Recht, onrecht en reputatie in de vroegmoderne Nederlanden*, Hilversum: Verloren, 2014, 127-139.

krediet.²⁶ Hoewel de rol van informele circuits veel groter is geweest dan die van de rechtbanken kunnen exacte verhoudingen en veranderingen hiervan door de tijd niet meer worden achterhaald. Er bestaan simpelweg te weinig bronnen.²⁷

Rechtszaken over krediet

Was het informele circuit niet succesvol of zat er te weinig schot in de zaak, dan kon de crediteur een klacht indienen bij het gerecht. Daarmee eindigde het zoeken naar een informele oplossing niet. Partijen waren doorgaans geen van beiden uit op een rechtszaak vanwege de schade aan reputatie, aan klantrelaties en omwille van de hoge kosten.²⁸ Toch zien we in de vroegmoderne tijd dat in allerlei rechtbanken veelvuldig processen over krediet werden opgestart. Craig Muldrew constateerde in Engeland twee trends: ten eerste een grote stijging van rechtszaken over krediet gedurende de zestiende en een deel van de zeventiende eeuw. Als één van de oorzaken noemt hij de economische opleving in deze periode. Door de expansie van de kredietrelaties werd het steeds moeilijker alle conflicten in het informele circuit op te lossen.²⁹ Ook stelt Muldrew vast dat de toegankelijkheid van met name regionale rechtbanken voor alle lagen van de bevolking groot was. Een laatste oorzaak ziet Muldrew in een verschuiving van een (middeleeuwse) samenleving met opvattingen over sociale eenheid, naastenliefde en barmhartigheid naar een meer competitieve samenleving waarin genoemde waarden moesten worden beschermd. Rechtspraak was hiervoor onmisbaar geworden.

Aan het eind van de zeventiende eeuw trad een sterke daling van het aantal processen in. In Antwerpen ziet Willems een vergelijkbare trend. Hij kijkt naar zaken voor de Kleine Rol van de Amman, een rechtbank voor financiële geschillen tot 100 gulden, en ziet gedurende de achttiende eeuw een teruggang van vijf zaken per 100 gezinnen in 1740 tot nog maar één zaak in 1795.³⁰ Maar ook Willems komt niet met harde uitspraken over de reden van deze daling. De evolutie van het aantal klachten die op de Aalsterse gerechtshoven werden opgetekend, wijzen op een zelfde trend.³¹

Onze hypothese luidt dat de afname van het aantal processen ook te verklaren is door veranderingen in de bewijsvoering. Bij informele kredieten was bewijsvoering nogal eens problematisch. Meestal ontbraken aanwijzingen van een formele schuldrelatie. Willems zet de belangrijkste vormen van bewijsvoering op een rij.³² Vaak werden mondelinge overeenkomsten of toezeggingen aangevoerd. Soms hadden crediteuren alleen de mogelijkheid onder ede het bestaan van de schuld te verklaren. Toch mag dit niet worden onderschat. Het geven van je woord stond centraal in zakelijke transacties. Het plegen van meened was een ernstige beschadiging van de reputatie. Een andere vorm van bewijsvoering was het oproepen van getuigen maar ook hier speelde de geloofwaardigheid en reputatie van deze personen een belangrijke rol in de overtuigingskracht van hun verklaring. Een toenemend belang, zeker in de kredietrelaties van kleinhandelaars, werd daarom gehecht aan een zakelijker manier van bewijs: het registreren van schulden in kasboeken. “De moeilijkheid om informele verbintenissen te bewijzen, heeft sommige kleinhandelaren ertoe aangezet om de schulden van hun klanten op één of andere wijze te registreren. [...] de kleinhandelaar die over een goede boekhouding beschikte, stond voor de rechtbank steviger in zijn/haar schoenen.”³³ Andere redenen waren de kostprijs van een formele registratie via een notaris in verhouding tot het kredietbedrag en ook de enorme omvang van het aantal krediettransacties waardoor geen overzicht meer mogelijk was.³⁴

26. James E. SHAW, “Liquidation or certification”, 278.

27. Griet VERMEESCH, “Een achttiende-eeuws pro deo proces”.

28. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 225. Craig MULDREW, *The economy of obligation*, 200. Griet VERMEESCH, “Een achttiende-eeuws pro deo proces”, 131.

29. Craig MULDREW, *The economy of obligation*, 226.

30. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 220.

31. Reinoud VERMOESEN, “Suburbs en klachten”.

32. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 225. Maar James Shaw hanteert dezelfde opsomming in James E. SHAW, “Liquidation or certification”, 281.

33. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 226.

34. James E. SHAW, “Liquidation or certification”, 282.

Procesdossiers

Procesdossiers zijn een weerslag van de handelingen en processtappen die in het kader van het proces zijn uitgevoerd. Naast allerlei officiële documenten, kunnen in het dossier ook andere stukken worden aangetroffen zoals brieven, notities, aantekeningen en specificaties van rekeningen. Juist deze documenten kunnen een kijkje achter de schermen van het proces geven.³⁵ Dat is een groot voordeel van het gebruik procesdossiers. Anderzijds zijn er nog een aantal redenen waarom procesdossiers met de nodige voorzichtigheid moeten worden benaderd. Op de eerste plaats is vastgesteld dat niet van alle processen een procesdossier is opgesteld. Alleen al op de woensdagrol werden in 1767 35 civiele aanklachten ingeschreven.³⁶ Uit de deelinventaris van de schepenbank Aalst blijkt echter dat er slechts vier procesdossiers zijn overgeleverd.

Ten tweede kan de onderzoeker in het geval van levendig beschreven zaken te betrokken of bevooroordeeld raken bij één van de procederende partijen en daarmee afdwalen van het objectief weergeven en beoordelen van de feiten. In de woorden van Joanne Bailey in het geval van een echtscheidingszaak:

“Although the extensive written evidence produced by his defense against Catherine’s cruelty separation case made me condemn his behaviour towards her, it also left me amused and even charmed by his eccentricities, startled by some of his thoughts, and interested in his motivation. Such arbitrary, unexpected personal bias, which another reader might not share, is precisely what should make historians painfully aware of the limitations of these sources.”³⁷

Een andere vorm van bias kan voortkomen uit het feit dat intermediaire partijen zoals advocaten of procureurs eigen motieven hadden. Zij stelden de meeste officiële documenten op en konden zo de inhoud sturen in het belang van de rechtszaak. Het is daarom van extra belang niet alleen de officiële rechtbankdocumenten, maar juist ook de aanwezige correspondentie tussen bijvoorbeeld aangeklaagde en advocaat te bestuderen.³⁸ Hieruit kunnen soms de daadwerkelijke intenties van partijen worden achterhaald. Nog beter is het om ook andere bronnen te gebruiken zoals belastinglijsten, staten van goed en vonnisboeken om zo een vollediger beeld van de procederende partijen en hun achtergrond te krijgen. Naast de geselecteerde procesdossiers zijn vonnisboeken van de Schepenbank van Aalst gelicht om na te gaan welke processen tot een vonnis hebben geleid en welke niet. Deze vonnisboeken bevatten zowel tussen- als eindvonnissen. In een tussenvonnis werd partijen gevraagd bewijzen te verzamelen en voor te leggen.

Voor civiele rechtszaken had de schepenbank van Aalst in de achttiende eeuw zittingen (rollen) op dinsdag, woensdag en vrijdag. De dinsdagrol lijkt voor kleine zaken geweest te zijn omdat het eerste register (uit 1610) de opschrift “Kleine dinsdagrol” draagt.³⁹ Wat precies het onderscheid met de woensdag en vrijdagrol was kon niet worden afgeleid hoewel een soortgelijke situatie in Antwerpen en in Leiden bestond. Daar ging het om de hoogte van de schuldbedragen of de zwaarte van de zaak.⁴⁰ De vrijdagrol lijkt speciaal te zijn ingericht voor partijen uit de verschillende dorpen van het Land van Aalst en buiten het schependom. Alle civiele rollen bevatten vooral klachten over achterstallige schulden.

35. Griet VERMEESCH, “Een achttiende-eeuws pro deo proces”, 129.

36. SAA, Oud Archief, *Rollen*, 2665.

37. Joanne BAILEY, “Voices in court: lawyers’ or litigants?” *Historical Research*, 74, 2001, 392–408.

38. *Ibidem*, 396.

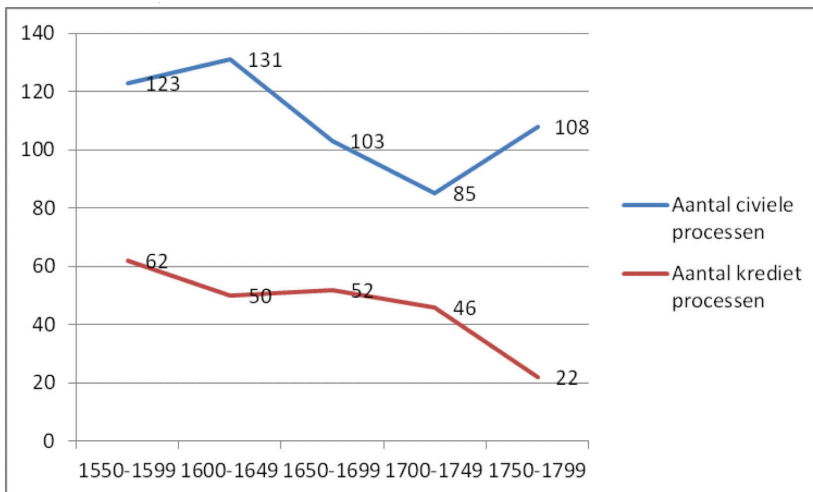
39. Erik HOUTMAN, *Inventaris van het oud archief van de stad Aalst*, Inventarissen, nr. 4, Brussel: Archief- en bibliotheekwezen in België, 1974, 80.

40. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 219. Aries VAN MEETEREN, *Op hoop van akkoord*, 278.

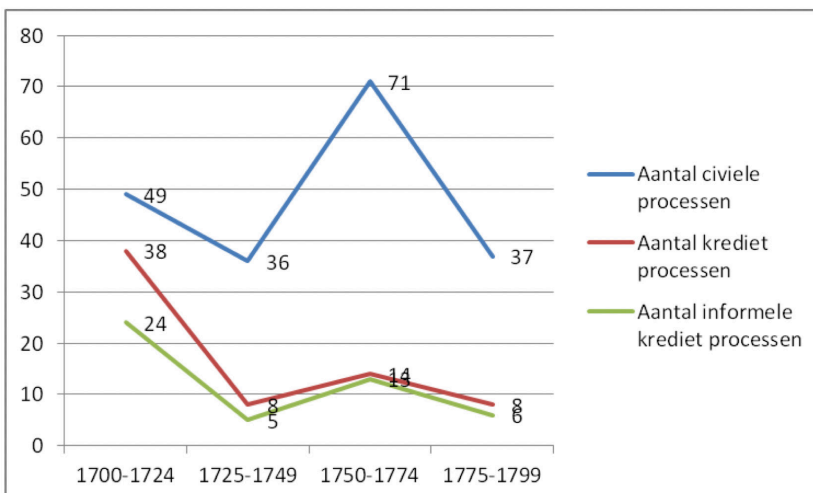
Rechtszaken over krediet voor de schepenbank van Aalst

Eerst worden de resultaten van de kwantitatieve analyse gepresenteerd en waar mogelijk vergeleken met bevindingen uit andere onderzoeken. De inventaris van civiele procesdossiers tussen 1700 en 1799 is doorzocht. Binnen deze inventaris zijn de kredietdossiers gemarkeerd. Deze markering is conservatief: alleen als met zekerheid uit de inventaris kon worden vastgesteld dat het om een kredietzaak ging, is het dossier geteld. Hoewel de meeste omschrijvingen duidelijk zijn, is het plausibel dat de daadwerkelijke hoeveelheid zaken groter is geweest. Ook betreft het hier alleen procesdossiers. Uit de rollen blijkt echter dat er veel meer aanklachten werden ingediend dan dat er procesdossiers gevormd zijn. Het gaat dus hier slechts om het weergeven van trends zonder dat de aantallen zelf een betrouwbare weergave zijn van de omvang van civiele procesvoering in het algemeen en van conflicten over krediet in het bijzonder.

Grafiek 1 Aantal civiele procesdossiers en kredietgerelateerde dossiers, 1550-1799

Grafiek 2 Aantal civiele procesdossiers en kredietgerelateerde dossiers, 1700-1799

Grafiek 1 geeft over de periode 1550 tot 1795 het aantal civiele dossiers en de dossiers over kredietzaken weer. Opvallend is een duidelijke afname van het aantal dossier over kredieten in de tweede helft van de achttiende eeuw. In grafiek 2 is de periode 1700 tot 1799 belicht en zijn procesdossiers over informele kredieten apart weergegeven. Informeel zijn alle kredieten die geen obligatie of (bezette) rente betreffen.

Opvallend is de tijdelijke opleving van het aantal procesdossiers in het derde kwart van de eeuw (zie grafiek 2). In het laatste kwart daalde het totale aantal procesdossiers weer naar het niveau van het tweede kwart. Een verklaring hiervoor zou gevonden kunnen worden in de relatie tussen economische opleving en toenemende kredietverstrekking zoals Muldrew ook in Engeland heeft vastgesteld.⁴¹ Het derde kwart van de achttiende eeuw staat bekend als een periode van relatieve economische voorspoed in Vlaanderen.⁴² Het lijkt erop dat deze voorspoed de dalende trend in het aantal processen daarmee tijdelijk heeft onderbroken. Willems verbaast zich erover dat in Antwerpen het aantal zaken voor de Kleine Rol van Amman ook in de periode 1750-1770 bleef dalen.⁴³ Een andere verklaring kan liggen in het feit dat Willems kijkt naar het aantal aanklachten, terwijl hier de evolutie van het aantal procesdossiers is bestudeerd. Uit eerder onderzoek kwam immers de dalende trend van het aantal aanklachten voor het voetlicht.⁴⁴ Met andere woorden, er zouden in het derde kwartaal van de achttiende eeuw relatief meer zaken na de aanklacht doorgezet kunnen zijn.

Vervolgens zijn de informele kredietdossiers verder geclassificeerd. Procesdossiers over formele kredieten en handelskredieten kwamen het meest voor, gevolgd door procesdossiers over salarissen, achterstallige pacht of huur en belasting gerelateerde kredieten. Omdat het totale aantal dossiers gering is, kunnen niet al te stellige conclusies getrokken worden. Een trend die waarneembaar lijkt, maar die zeker met grotere aantallen (inclusief alle aanklachten in de rollen) opnieuw bekeken zou moeten worden, is dat het aantal processen over kredieten in de categorieën kleinhandel, arbeidsloon en in mindere mate belasting en liquidaties in de periode van economische opleving mee opleefden. Het aantal processen over formele kredieten en pacht en huur nam juist af. In tijden van relatieve voorspoed is het redelijkerwijs te verwachten dat minder conflicten ontstaan over hypotheek en obligaties evenals huishuur of pacht.

De 18 procesdossiers over handelskredieten zijn nader bestudeerd.⁴⁵ In 15 gevallen kon het kredietbedrag worden achterhaald. Het merendeel (9 van de 15 processen) ging over bedragen van onder de 100 gulden. Vier processen gingen over bedragen tussen de 100 en 500 gulden en twee over meer dan 500 gulden (met een uitschieter van 1670 gulden). Als deze bedragen worden afgezet tegen de gemiddelde inkomsten van een achttiende-eeuws huishouden uit wat nu Oost-Vlaanderen is. Chris Vandenbroeke berekende dat een ruraal huishouden jaarlijks ongeveer 270 gulden verwierf. Gemiddeld genomen, dus voor alle gezinnen, was dit 460 gulden. De meeste schuldbedragen bleven dus onder een gemiddeld jaarinkomen van een huishouden.⁴⁶ Het niet vermelden van een bedrag in de aanklacht kon overigens bewuste tactiek van de eisende partij zijn. Zo bestond er nog onderhandelingsruimte over de exact terug te betalen som en de condities.⁴⁷

Verder valt nog op dat in 10 van de 18 zaken één van beide partijen (meestal de eiser) van buiten Aalst of haar praterijen kwam. Niet alleen reflecteert dit het handelsnetwerk waarin Aalst betrokken was. Een tweede mogelijke verklaring (of wellicht is het een gevolg) is dat de schepbank op vrijdag een aparte rol had voor zaken die door partijen van buiten Aalst werden aangespannen.⁴⁸

41. Craig MULDREW, *The economy of obligation*, 226.

42. Chris VANDENBROEKE, "Sociale en conjuncturele facetten van de linnennijverheid in Vlaanderen (late 14e - midden 19e eeuw)", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 33, 1979, 117-174, 137. Maar ook door Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 221.

43. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 221.

44. Reinoud VERMOESEN, "Suburbs en klachten".

45. Zie bijlage A.

46. Chris VANDENBROEKE, "Levensstandaard en tewerkstelling in Vlaanderen (17e- 18e eeuw)", *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 31/1, 1977, 151-189.

47. James E. SHAW, "Liquidation or certification", 288.

48. Erik HOUTMAN, *Inventaris van het oud archief van de stad Aalst*, 81.

De meeste zakelijke transacties vonden plaats in dezelfde economische bedrijfstak: een brouwer en een herbergier, een moutleverancier en een brouwer, een leverancier van kalk en een boer, een ijzerkoopman en een horlogemaker, een koopman in garen en lijnwaad en een lakensnijder en een wever en een kamslager. Dit verschijnsel komt ook terug in wat Julian Hoppit noemt “*interdependency*”. Schuldkettingen strekten zich via allerlei schakels uit van producent tot consument.⁴⁹ Verfaillie beschrijft het voorbeeld van de bakker waarin de boer, molenaar, handelaar, bakker en consument aan elkaar verbonden waren.⁵⁰

Het verloop van de processen: aanleiding, bewijsvoering en vonnis

Wat was de aanleiding van het proces? Welke bewijsvoering werd aangedragen en wat zegt dit over een eventuele verzakelijking van de kredietrelaties? Hoeveel rechtszaken leidden ook daadwerkelijk tot een vonnis? De aanleidingen die uit de onderzochte procesdossiers konden worden afgeleid zijn divers. Toch zijn er wel enkele classificaties te maken. De belangrijkste aanleiding was dat leveringen niet waren betaald of werden ontkend (tien processen, 56%). Hieronder zijn ook een tweetal geleverde diensten meegerekend: de tijdelijke opslag van in beslag genomen graan en het logement, vervoer, doktersbezoek en de behandeling van een ziek familielid.

In vier gevallen (22%) was sprake van een verrekening waar partijen het niet over eens werden. In twee gevallen, (11%) werd gevraagd om uitstel van betaling. Eén van deze debiteuren dacht dat de aanval de beste verdediging was en daagde zijn crediteuren voor het gerecht. Pieter Kieckens had een schuld van 1674 gulden en voelde zich zo bedreigd dat hij zich rechtstreeks tot de keizer en koning, richtte met verzoek om gratie en uitstel van betaling.⁵¹

Onder de noemer ‘overige aanleidingen’ kunnen tot slot nog twee rechtszaken (11%) geplaatst worden: een beslaglegging en een conflict tussen twee schuldeisers over wie als eerste moest worden afbetaald.

Uit 14 procesdossiers die in de fase van examinatie, enquest of verder zijn gekomen kan in veel gevallen de vorm van bewijsvoering worden vastgesteld. Het resultaat is weergegeven in tabel 1. In negen gevallen werden handboeken of andere schriftelijke bewijzen aangevoerd zoals een getekende schuldbekentenis, een vrachtbrief, een factuur of een kwitantie. In vijf gevallen waren getuigen van de transactie opgeroepen en ondervraagd. In drie gevallen was er een “solemnele eed” afgelegd. Hoewel Willems vraagtekens zet bij de overtuigingskracht van de eed in achttiende eeuw zien we bijvoorbeeld in 1764 in de zaak van Joos Laurentius 't Kind, koopman in frisaden uit Brussel, tegen Pieter Pierssens uit Aalst dat de eed nog wel degelijk werd ingezet.⁵²

Dat in vijf zaken getuigen werden opgeroepen en ondervraagd laat zien dat ook deze vorm van bewijsvoering nog een belangrijke plaats in nam. Bijvoorbeeld in de zaak van Pieter Meert tegen Gijsbrecht de Dijn over de levering van een weverskam wordt Joannes de Wachtelaer, de leerjongen van de Dijn als getuige opgeroepen om tegen zijn baas te getuigen.

In negen van de 14 zaken in examinatie of enquest wordt echter een handboek, een kwitantie, een vrachtbrief of zelfs een complete kredietadministratie gehanteerd. Laurentius Callebaut en Gillis Frans Hofmans zijn “fabricqueurs van carotten ende toback in compagnie” en hebben een lading ter waarde 224 gulden geleverd aan

49. Julian HOPPIT, “The use and abuse of credit in eighteenth-century England”, in: Neil MCKENDRICK en R. B. OUTHWAITE (red.), *Business life and public policy: essays in Honour of D. C. Coleman*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, 64-78, 66.

50. Joke VERFAILLIE, *Krediet en de Vlaamse rurale economie*, 225.

51. De Oostenrijkse tak van het huis Habsburg was o.a. keizer van het Heilige Roomse rijk, tevens aartshertog van Oostenrijk en koning van Hongarije wat de dubbele aansprektitel zou kunnen verklaren. In 1712 was dit Karel III. Het vreemde is echter dat de zuidelijke Nederlanden pas in 1715 onder de Oostenrijkse tak van Habsburg kwamen, maar in de praktijk waren Brabant en Vlaanderen na de slag bij Ramillies (1706) in handen van de anti-Franse coalitie. Na de dood van zijn broer Jozef I (1711) kan Karel VI (III is zijn volgnummer als Spaans troonpretendent) dus wel beschouwd worden als keizer en koning.

52. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 225.

Jan Baptiste de Grave in de Nieuwstraat. Op 29 oktober 1755 begonnen Callebaut's weduwe en Hofmans een rechtzaak tegen de Grave. Behalve een volledige gespecificeerde rekening van alle proceskosten bevatte het procesdossier een "extraict uit den uijttreck vande goetvindende Crediten".

53. Door de kleine omvang van de onderzoekspopulatie was het niet mogelijk een significant verband vast te stellen. (Chi-Square test, $p < 0,05$)

Tabel 1 *Bewijsvoering in processen in examinatie of enquest*

Bron: databank. (A = eed, B = getuigen, C = schriftelijke vastlegging (handboek, administratie, kwitantie, vrachtbrief etc.), D = formele registratie en E = bekentenis)

Dossier	Periode	Afstand relatie	Bedrag	A	B	C	D	E
870	1700-1724	lange afstand	189,95	0	1	1	0	0
878	1700-1724	lange afstand	250,05	0	0	1	0	0
882	1700-1724	intra muros	1687,50	0	1	0	0	0
883	1700-1724	intra muros	34,00	1	0	0	1	0
891	1700-1724	lange afstand	-	0	0	0	0	0
897	1700-1724	intra muros	-	0	0	0	0	0
943	1750-1774	hinterland	2,80	1	1	1	0	0
959	1750-1774	intra muros	224,00	0	0	1	0	0
986	1750-1774	lange afstand	37,28	1	0	0	0	1
987	1750-1774	lange afstand	20,25	0	0	1	0	0
999	1750-1774	intra muros	28,25	0	1	1	0	0
1035	1775-1799	lange afstand	473,95	0	1	1	0	0
1039	1775-1799	hinterland	29,60	0	0	1	0	0
1045	1775-1799	lange afstand	-	0	1	1	0	0
Totaal				3	5	9	1	1

Vervolgens is voor de 14 dossiers onderzocht of schriftelijke bewijsvoering vooral in de kredietrelaties over lange afstand plaatsvond of juist vaker bij hoge (>100 gulden) dan lage bedragen (tabel 1) en of schriftelijke bewijsvoering gedurende de achttiende eeuw steeds vaker voorkwam (tabel 3). Vanwege de beperkte hoeveelheid dossiers mogen we hier aan de analyseresultaten geen harde conclusies verbinden, hooguit enkele aanknopingspunten voor vervolgonderzoek.

Wat opvalt, is ten eerste dat ongeacht de fysieke nabijheid de schriftelijke bewijsvoering een grote rol speelde. Maar vergelijken we lokale en (inter)regionale processen, dan lijkt het er sterk op dat schriftelijke bewijsvoering bij een grotere rol speelde naarmate de fysieke afstand tussen partijen groter was.⁵³

Bovendien, als we vervolgens de onderzochte perioden vergelijken lijkt het erop dat daarnaast gedurende de achttiende eeuw schriftelijke bewijsvoering steeds belangrijker werd. In het eerste kwart van de eeuw bevatte de helft van de dossiers schriftelijke bewijsvoering, in het laatste kwart alle dossiers (tabel 3). Ook hier kunnen we echter vanwege de lage aantallen niet al te stellig zijn in onze uitspraken.

Tabel 2 (Inter)regionale procesvoering en het belang van schriftelijke bewijsvoering

Bron: databank.

Bewijsvoering	Intramuros	Extramuros	Totaal
Schriftelijk	2 (40%)	7 (77,8%)	9 (64,3%)
Anders	3 (60%)	2 (22,2%)	5 (35,7%)
Totaal	5	9	14

54. Reinoud VERMOESEN, *Markttoegang*.

55. Bron: SAA, Oud Archief, *procesdossiers*, nr. 999.

56. Ibidem.

57. Bron: SAA, Oud Archief, *procesdossiers*, nr. 999.

Tabel 3 Schriftelijke bewijsvoering in processen in examinatie, enquest of verder, 1700-1799

Bron: databank.

Bewijsvoering	1700 - 1724	1725 - 1749	1750 - 1774	1775 - 1799	Totaal
Schriftelijk	2 (33,3%)	-	4 (80%)	3 (100%)	9 (64,3%)
Anders	4 (66,7%)	-	1 (20%)	0 (0%)	5 (35,7%)
Totaal	6 (100%)	-	5 (100%)	3 (100%)	14 (100%)

Doorgaans was een combinatie van meerdere soorten bewijsvoering meestal noodzakelijk. Dat ook handboeken niet altijd als onweerlegbaar bewijs werden gezien, blijkt wel uit de volgende zaak. In het geval van Adriaan Wellekens, timmerman, en Jozef Schutyser, waarschijnlijk paardenboer en/of brouwer en beiden afkomstig uit Schaarbeek, ontstond een conflict over de verrekening van timmerwerk dat door Wellekens bij Schutyser was uitgevoerd.⁵⁴ Schutyser verzette zich daarin niet tegen het bestaan van de kredietrelatie maar wel tegen de waardering die Wellekens gaf aan zijn tegenprestatie. Deze werd door Schutyser nog eens fijntjes opgesomd:

“14. Voor eerst was desen V[erweerd]re 's heerschers laste goedvindende over gedaen peirdewerk ten jaere seventhien hondert drij en sestigh tot eene somme van twelf guldens soo niet het gecollationeert extrait uijt sijnen handboeck geverifieert ende geprobeert is geworden.

15. Met het selve extrait is oock geprobeert ende vaste gestelt dat hij V[erweerd]re ten jaere seventien hondert vier en sestigh voor den heesschere in labeur ende peirdewerck verdient heeft tot een somme van drij en dertigh guldens thien stuivers.

16. Alsmede dat hij aan den heesschere op sijn werck in gelde betaelt heeft tot thien gulden seven stuivers mitsgaeders aen hem heesschere geleverd heeft een tonne bier van ses guldens.”⁵⁵

Daartegenover berekende Wellekens dat zijn gedane timmerwerk 55 guldens en 5 stuivers had gekost. Het was dus niet Schutyser die een schuld had maar Wellekens! De rechter had de “pretentiën” van beide partijen gewogen en in een tussenvonnissen bepaald dat “geconsidereert hebbende het soo weijnigh verschil hun gestelt heeft buiten processe.”⁵⁶ Maar Wellekens gaf zich niet gewonnen. Hij haalde er getuigendeskundigen bij (een “gesworen lantmeter” en twee timmermannen) die zowel de waarde van het door Schutyser uitgevoerde paardenwerk en labeur opnieuw waardeerden als ook Wellekens timmerwerk. Volgens die taxatie was de waarde van Schutysers werk niet meer 17 guldens en bedroeg Wellekens’ timmerwerk 55 gulden en 12 stuivers. “Tot dies noch gereflecteert dat alles het gonne vermeldt soo onbetwistbaar is, dat daer aen niet en can getwijffelt worden, mits al het selve getrocken is uijt acten die abreede geverifieert sijn ende hunne volle solemaiteijt van preuve gehad hebben.”⁵⁷ Een definitief vonnis kon niet in het vonnisboek

teruggevonden worden. Wellicht zijn beide partijen later toch nog tot een vergelijk gekomen.

Tot slot is nog onderzocht van welke zaken uiteindelijk vonnissen konden worden teruggevonden. Slechts in twee zaken van de in totaal 18 (11%) werd een eindvonnis uitgesproken. Dit percentage zou waarschijnlijk nog lager zijn als ook alle aanklachten waren meegeteld die niet tot een procesdossier hebben geleid. Ook in King's Lynn leidde slechts in 4% van de aanklachten uiteindelijk tot een vonnis.⁵⁸

Besluit

Krediet was overal in het vroegmoderne Europa. Het droeg bij aan de expansie van de geldeconomie en de lange afstand handel, maar leidde ook in toenemende mate tot conflicten. In het achttiende-eeuwse Aalst hebben we aan de hand van procesdossiers vast kunnen stellen dat kredietrelaties, zowel formeel als informeel, niet alleen het groeiend economisch verkeer mogelijk maakten maar ook allerlei conflicten veroorzaakten. Slechts een klein percentage van deze conflicten werd daadwerkelijk voor het gerecht uitgevochten. Vooral informele kredieten, waarmee het merendeel van de bevolking te maken had, werden ook bij voorkeur informeel en in de eigen sociale kring opgelost. Partijen konden zich wenden tot een waaier aan informele fora.⁵⁹ Vaak stond een rechtszaak eerder in dienst van de informele conflicthantering dan dat een vonnis daadwerkelijk werd nagestreefd.⁶⁰

Ook in Aalst zagen we op basis van de aanwezige kredietdossiers een dalende trend van rechtszaken die in de tweede helft van de achttiende eeuw versnelde. Alleen in het derde kwart van de achttiende eeuw was er een tijdelijke opleving welke waarschijnlijk te maken had met de relatief goede economische situatie in deze periode. Deze opleving werd grotendeels veroorzaakt door procesdossiers over handels- en retailkredieten. Het waren vooral de kleinhandelaars die als partijen in deze rechtszaken optraden. Omdat niet van alle aanklachten procesdossiers werden opgesteld zou in een grootschaliger onderzoek naar de aanklachten in de rollen van de schepenbank moeten worden gevalideerd of de gevonden trends zichtbaar blijven. In de literatuur worden meerdere oorzaken geopperd voor het teruglopend aantal rechtszaken in de achttiende eeuw zoals de stijgende proceskosten, een veranderende mentaliteit en een afname van kleine informele kredieten ten gunste van een kleiner aantal maar grotere formele kredieten. Een eenduidige verklaring kan echter nog niet gegeven worden. Een mogelijke verklaring voor het sterk afgenomen aantal rechtszaken zou kunnen zijn dat gedurende de achttiende eeuw de bewijsvoering in informele kredieten verbeterde, vooral bij kleinhandelaars. We zagen dat deze groep een grote hoeveelheid vorderingen en schulden moest beheren.⁶¹ De inzet van kasboeken en een verbeterde kredietadministratie zou dan leiden tot minder misverstanden en onduidelijkheden en dus tot minder conflicten. En crediteuren stonden sterker waardoor debiteuren nog minder bereid waren een conflict op een rechtszaak te laten aankomen.⁶²

Uit de resultaten van het onderzoek kan in het geval van de kredieten van kleinhandelaars in Aalst, gedurende de achttiende eeuw, voorzichtig een trend naar toenemende schriftelijke bewijsvoering worden afgeleid. Daarnaast lijkt ook de fysieke afstand tussen partijen een rol te hebben gespeeld. Omdat de resultaten op een zeer beperkte set data gebaseerd zijn, zou ook deze voorlopige conclusie met grotere aantallen dossiers en andere bronnen moeten worden gevalideerd. De nuance bij deze trend is dat de inzet van schriftelijke bewijsvoering niet in alle

58. Craig MULDREW, *The economy of obligation*, 255.

59. Aries VAN MEETEREN, *Op hoop van akkoord*, 331.

60. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 225. Craig MULDREW, *The economy of obligation*, 200. James E. SHAW, "Liquidation or certification", 278. Griet VERMEESCH, "Een achttiende-eeuws pro deo proces", 131.

61. Joke VERFAILLIE, *Krediet en de Vlaamse rurale economie*, 224.

62. Bart WILLEMS, *Leven op de pof*, 226. Elise M. DERMINEUR, "Peer-to-peer lending"; Elise M. DERMINEUR, "Rethinking debt".

gevallen tot minder discussie leidde. De zaak van Wellekens versus Schutyser is hiervan een goed voorbeeld.

Tot slot zien we ook in Aalst dat slechts een minderheid van de aanklachten tot een vonnis kwam en dat ook hier parallel aan de formele rechtszaak, het informele circuit volop moet hebben gefunctioneerd.

Bijlage

De 18 kredietprocessen van kleinhandelaars tussen 1700 en 1800

Bron: databank. (1 = 1700-1724; 2 = 1725-1749; 3 = 1750-1774; 4 = 1775-1799)

Dossier	Beroep (en woonplaats) eiser	Beroep (en woonplaats) verweerder	Goed of dienst	Bedrag (Fl=St)	Periode	Rol
870	Brouwer (Leuven)	Herbergier (Aalst)	Bier, elf vaten.	189 = 19	1	wo
878	Koopman in stoffen (Mechelen)	Lakensnijder (Aalst)	Lakens en garen	250 = 01	1	wo
879	Koopman (Aalst)	- (Aalst)	-	696 = 00	1	-
882	- (Aalst)	- (Aalst)	Bomen	1687 = 10	1	vrij
883	- (Aalst)	Vervoerder (Aalst)	Paard en wagen en knecht.	34 = 00	1	vrij
891	- (Geraardsbergen)	Leenheer van Welden (-)	Graan	-	1	vrij
897	Priester, drie geestelijke dochters, en ? (Aalst)	- (Aalst)	Niet gespecificeerd. Eiser wil beslag leggen.	-	1	-
921	- (Aalst)	- (Aalst)	-	82 = 09	2	vrij
943	Kamslager (Denderleeuw)	Wever (Iddergem)	Weverskam	2 = 16	3	vrij
947	Herbergier (Aalst)	Broodmaker (Aalst)	Opslag van meel	18 = 00	3	din
959	Kooplieden 'Karotten' en tabak (Aalst)	- (Aalst)	Carotten (wortelen)	224 = 00	3	woe
983	Koopman in stoffen (Brussel)	- (Aalst)	Frisaden (stoffen)	60 = 09	3	woe
986	Koopman in stoffen (Brussel)	- (Aalst)	Frisaden (stoffen)	37 = 05,5	3	woe
987	- (Ledeberg)	Boer (Wichelen)	Kalk	20 = 05	3	din
999	Timmerman (Schaarbeek)	Boer, brouwer (Schaarbeek)	Timmerwerk, paardewerk, ton bier, courant geld	28 = 05	3	woe
1035	Herbergier (Rijsel)	Broodmaker (Aalst)	Logement, medicijnen, operaties, vervoer.	473 = 19	4	vrij
1039	- (Zottegem)	Brouwer (Erpe)	Mout	29 = 12	4	din
1045	Koopman in ijzer (Brussel)	Meester horlogemaker (Aalst)	Ijzeren platen	-	4	woe

Correctie en aanvulling

De oudste oorkonden over de stichting van het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal van Aalst, 1232-1248.

Met bovenstaande titel publiceerde ik in jg. 2019, nr. 4, p. 147-156 van dit tijdschrift een artikel over de acht oudste oorkonden van het hospitaal. Bij de oudste oorkonde van 1232 schreef ik: "Toen de teksten ervan ik 1869 werden uitgegeven door Alphonse de Vlaminck, was het origineel nog beschikbaar. Vandaag is dat niet meer het geval." (p. 147). Ik meende immers dat de oorkondeschat van de Abdij van Zwijveke, waarvan de oorkonde van 1232 deel uitmaakt, in 1914 met de brand van het Dendermondse archief in de vlammen was opgegaan (noot 6). Aimé Stroobants, gewezen archivaris van het Stadsarchief van Dendermonde, was zo vriendelijk mij er attent op te maken dat dit niet klopt. In 1914 bevond het archief van de Abdij van Zwijveke zich immers in het Rijksarchief van Gent. Vandaag bevindt het zich ongeschonden in het Stadsarchief van Dendermonde.

Niet de oorkonde van 1236, maar deze oorkonde uit 1232 is het oudste nog bestaande origineel betreffende het Aalsterse Onze-Lieve-Vrouwhospitaal.
© Stadsarchief Dendermonde, Archief van de Abdij van Zwijveke, charters, nr. 26 (1232)

Uniuersal' xpi fidelib' p'sent' scriptu' inspectur' Scabini in alost filii. Inuenerunt iure tenore
 p'sentiu' inuenerunt litterarum q' Symon capellan' be mane in alost emir legitime p' legem
 patris Erga sokinum villicu' curat' dimidiu' boneriu' allodi. Erga Walter' filiu' margare
 re curat' tres dietal' allodi. Sui totaliter in campo q' wigaliter dicitur rethole. Ita q'
 dicti sokinus' & Walter' eodem allodio g'p'ierunt. & eodem iure & librate q' eand' terram
 possidebant in man' dicti capellani libere & legitime g'ulerunt. Intrauit enim huic
 emptori. bernard' dñs de morsele in cui' dominio situm' e' allodiū sup'dictū. Vēditiō
 & renunnaōm eiusdem p'bit' ascensū. Predictus uero Symon allodiū q' emir erga soi
 kinū ipsi sokino dedit hereditario iure ad censū annualem duoz listariorū siliginis
 ad mensuram de alost. & Walter' allodium q' g'ra ipm' emir simli dedit iure p' trib'
 listarū mensurē siliginis mensurē memaate. Debet etiā ista siligo solui semper
 in natale dñi. & esse q'limit in ualore poptime q' inueniar' ad forū infra duos
 denarios ad m'ū. Debet q' afferrī in labore & expensib' p'dictoz. sokini Walter' ap'd
 alost vel ad locū de morsele distantē in m'ū. Sui renū corā nobis' exp'ssū de g'mū
 cōsensū partiu'. q' si aliqd' iuris censul' sui dicto Symoni deesse g'ngit q' eand' terram
 libe' & quiete sibi cassiat & usurpet. donec ipi s. sup' arruagio censul' p'dicti ut decet
 sit satisfactum g'perenter. Dumaurē ista emptō & g'ditō fiebat iur' p'ntel' aliterunt
 tales. Videlicet scabini de morsele. henric' coz pleban' arnuulhu' de morsele miles
 ugerul' de lokerne magist' Symon de alost & alii q' plures. Et ut hoc stabile p'maneat
 inuiolatū in p'petuū p'sent' scriptū sigillo nostro dignū durim' roborandu' est.
 Actum ap'd alost anno ab incarnatōne dñi. m. cc. tricesimo secundo.

Door het Dendermondse Stadsarchief is me een foto van de desbetreffende oorkonde bezorgd. Ik publiceer ze hier niet alleen om het bewijs te leveren dat de originele oorkonde wel degelijk bestaat, maar ook om een vergelijking mogelijk te maken met de oorkonde van 1236, die ik in mijn vorig artikel afdruckte en toen, onterecht zo blijkt nu, als de oudste nog bestaande oorkonde beschouwde (p. 149).

Nu de vergelijking. Beide oorkonden werden bezegeld door de Aalsterse schepenen en bij beide is dat schepenzegel niet meer aanwezig. Hoewel de twee oorkonden qua algemeen schriftbeeld, inkt, drager (perkament) en formaat gelijkend zijn, wijzen de verschillen in schrijfstijl en woordgebruik toch op een verschillende herkomst. De oorkonde van 1236 is geschreven door een ervaren scribent, iemand met een vaste hand en een zeer gevormd en verzorgd geschrift. De oorkonde van 1232 is slordiger en minder gelijkmatig van schriftbeeld. De verschillen in het maken van afkortingen, het woordgebruik van *Morsele* tegenover *Morcella*, de aanwending van *anno ab incarnatione domini* tegenover *anno domini*, van *tricesimo* tegenover *XXX* wijzen op een verschillende redactie. Om te identificeren in welk scriptorium beide oorkonden geschreven zijn, is uiteraard nog veel meer gelijkend onderzoek nodig.

Los daarvan blijf de vraag wat het verband is tussen de oorkonde van 1232 en de Abdij van Zwijveke. Inhoudelijk is er geen directe relatie te leggen. De abdij komt nergens ter sprake. Waarom en hoe is die oorkonde in de Dendermondse abdij terecht gekomen? Het zijn onopgeloste, maar secundaire vragen. Van primair belang blijft de inhoud van die oorkonde en die is in het origineel en de tekstitgave van 1869, waarnaar ik in mijn vorig artikel verwees, dezelfde. Maar omdat het visueel contact met een origineel document uit 1232 geschiedenis tastbaarder en levendiger maakt, breng ik met plezier deze correctie en aanvulling.

Dirk Van de Perre

De auteurs

Marcel Cock

Pijlekaartstraat 103
9506 Schendelbeke
marcel.cock@telenet.be

Dirk Van de Perre

Hoogstraat 23
9401 Ninove-Pollare
dirkvandeperre@skynet.be

Peter Van den Hove

Ijzerstraat 12
2800 Mechelen
peter.vandenhove@vlaanderen.be

Renoud Vermoesen

Kruisstraat 158
1790 Affligem
reinoud.vermoesen@uantwerpen.be

Rogier van Kooten

De Looier 21
5258ML Berlicum (Nederland)
rogier.vankooten@uantwerpen.be

Het LAND van AALST

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT

Jaargang **LXXII** • 2020 • Nummer **3** • juli - augustus - september

Artikels

Marcel Cock en Peter Van den Hove

De Sint-Amanduskerk te Schendelbeke. Een romaanse dorpskerk en haar verbouwingen (twaalfde-twintigste eeuw).

97

Rogier Van Kooten en Reinoud Vermoesen

Achttiende-eeuwse procesvoering over informeel krediet in kleinhandelsverkeer in Aalst.

114

In de kijker

Dirk Van de Perre

De oudste oorkonden over de stichting van het Onze-Lieve-Vrouwhospitaal van Aalst, 1232-1248. Een correctie en aanvulling.

127